

20. 651

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԱԶԳ»Ի ԹԻՒ 5

ՄԵՐ ԲՈՂՈՔՆԵՐՆ
ՈՒ
ԴԵՇՆԵԿՑՈՒԹԵԼՆ ԴԻՐՔԸ
ԸՆՈՆՑ ՀԸՆԴԻՊ

Գրեց

ՅԱԲԵԹ ՎԱՐԴԵՐԵՍԵԱՆ

ՅԵՒԵԼՈՒԸՆՈՒ

ԵՒ

ՄԻ ՀՐԵՆ

1911

ՏՊԱՐԱՆ «ԱԶԳ»Ի

ՊՕՍԹՈՆ

329.14

4-30

15 JAN 2010

5 FEB 2007

829.14
-30

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԱԶԳ»-Ի ԹԻՒ 5

ՄԵՐ ԲՈՂՈՒՅՆԵՐՆ
ՈՒ

ԴԵՐՆԵՑՈՒԹԵԼՆ ԴԻՐՔԸ
ԸՆՈՆՑ ՀԸՆԴԷՊ

Գրեց

ՅԱԲԵԹ ՎԱՐԴԵՐԵՍԵԱՆ

ՅԵՒԵԼՈՒԸԾ

ԵՒ

ՄԻ ՀՐԸՆ

1911

ՏՊԱՐԱՆ «ԱԶԳ»-Ի

ԳՕՍԹՈՆ

Handwritten signature

09 AUG 2013

20.651

257-93

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Ողբերգական վիպագրութիւն մը պիտի կարծուէր ան՝ եթէ երբէք չատ թարմ իրողութիւններու պատկերացումը չ'ըլլար։ Ընթերցողը հոն պայծառօրէն պարզուած պիտի տեսնէ պատկերաշարքը այն տխրասարսուռ ոճիւրներուն, գեհնային մտածումներուն, եղբայրադաւ մատնութիւններուն, ու նեխած բարձրուն, որ կատարուած են մութին մէջ, լաւ եւ՝ Դաշնակցութեան մգլոտած, ապականած ներքնաշխարհին մէջ։ Տարաբախտ հեղինակը անվեհեր արիութեամբ միանգամ ընդ միշտ վե՛ր կ'առնէ այն ոսկեզօծ դիմակը, որու ետեւէն մերկապարանոց կերպով լոյս աշխարհ կուգան մութին մէջ գործուած հրէշութիւններն ու եղբայրասպան ոճրագործութիւններն և անոնց տխրահռչակ հեղինակներն, որոնք տակաւին կը յաւակնին ազգը փըրկելու?, յանուն ազգին բարբառելու։

Ուստի, կ'արժէ որ բովանդակ Հայութիւնը կարգայ զայն, ըլլա՛յ չեզոք, ըլլա՛յ նոյն իսկ Դաշնակցական, որովհետեւ գրողը տարիներով տառապանքի աշխարհին մէջ Հայուն ազատագրութեան համար աշխատած է ինքնանուէր զոհաբերութեամբ մը, Դաշնակցական «չարքերի» մէջ։ Սակայն վերջնոյս Հայաքանդ գործելակերպին դէմ բողոքելուն պատճառաւ իր ընկերներով հալածուած՝ ու վերջի վերջոյ վրիժառութեան մը հետեանքով կախաղան բարձրացած է։

Կարգացէ՛ք զայն, առողջ դատողութեամբ, որով անկասկած պիտի համոզուիք, թէ ներկայ կատարուած խաղքութիւններն ու անոնց տխուր դերակատարները նո՛յն են, նո՛յն սև հոգիները։

Յարգելի Խմբագիր,

Ուղարկում եմ Ձեր պատուական թերթին սոյն գրութիւնս, որու մէջ նկարագրուած է Դաշնակցութեան ներքին պայքարին սկզբնապատճառները, Դաշնակցութեան վերջին տարիների անբարոյականութիւնը և Թօփչեանի սպանութեան շարժառիթները:

Արդարութեան և ճշմարտութեան որպէս պաշտպան, յուսով եմ որ կը հրատարակէք զայն Ձեր թերթի սուղ էջերում, որով հնարաւորութիւն տուած կը լինիք Տաճկահայ հասարակութեան լայն խաւերին ծանօթացնելու մեր հակառակութիւնները և այն կազմակերպութեան ղեկավարների իսկական ոգին, որոնք իրենց սեւ հոգիներով յաւակնութիւն ունեն ղեկավարելու Հայկական կեանքը:

Կարնոյ Բանտից ՅԱՅԵԹ ՎԱՐԴԵՐԵՍԵԱՆ

11

**ՄԵՐ ԲՈՂՈՒՅՆԵՐՆ
ՈՒ ԴԵՇՆԵԿՑՈՒԹԵԼՆ ԴԻՐՔԸ
ԵՆՈՐ ՀԵՆԴԻՊ**

Թօփչեանի սպանութիւնը յուզեց հայ հասարակութիւնը, և այդ հանգամանքը ազդեց նաև կառավարչական շրջանակին: Իմ դէմ ստեղծուած ամբոխային այդ հակակրանքը արդիւնք է հակառակորդների ոյժի ազդեցութեան. նրանք օգտուելով ժողովուրդի անգիտակցութիւնից թաքուն պահեցին Թօփչեանի սպանութեան իսկական շարժառիթները և իրենց կողմից յերկրեցին՝ զանազան զրպարտութիւններ, ամբաստանելով կողմնակի մարդկանց և կուսակցութիւններին: Միամիտ ժողովուրդը նրանց զրպարտութիւնները ընդունեց հալածիւղի տեղ, և հաւատաց որ Թօփչեանի սպանութիւնը ես կատարել եմ, չար մարդկանց թեւադրութեամբ և խորհուրդներով:

Իմ խիստ աննպաստ պայմանները Հնարաւորութիւն չեն տալիս, որ այժմ ես լայն տեղեկութիւններով և գրաւոր տօգիւմաններով հրապարակեմ հայ հասարակութեան մեր հակառակութիւնների ամբողջ մանրամասնութիւնները և Թօփչեանի ըսպանութիւնը, սակայն աւելորդ չեմ համարում սոյն

գրութեամբս համառօտ կերպով բացատրել, թէ՛ մեր հակառակութիւնների ծագումը և թէ՛ նրանց հետեանք՝ արիւնազանգ, եղբայրասպան դէպքերը, որոնց յիշատակութիւնը սարսափ կ'ազդէ իւրաքանչիւրի վրայ և ստուեր կ'ածէ Հայ պատմութեան:

Մեր հակառակութիւնները առաջ եկան Դաշնակցութեան ծրագրի և նպատակի դէմ եղած մի շարք զեղծումներից, որոնք բացարձակ ոտքի տակ էին տալիս տաճկահայ դատի իրաւունքները, իրաւունքներ՝ որոնք սրբադործուել են միմիայն տաճկահայ ժողովուրդի արեան գետերից: Մենք հիմնուելով Դաշնակցութեան ծրագրի և կանոնադրութեան պահանջների վրա, բողոքեցինք և կռււղեցինք զեղծարարների դէմ, այսինքն Արև. բիւրօի և զանազան մարդիկների դէմ, որոնք համարձակութիւն ունեցան դաւաճանելու իրենց հսկողութեան յանձնուած մի վեհ դատի իրաւունքները:

Իւրաքանչիւր ոք գիտէ որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ստեղծուելու պատճառը եղել է միմիայն թշուառ իրականութիւնը, և դրա համար էլ Դաշնակցութիւնը իրեն նպատակ դրեց՝ կռւել միմիայն տաճկաստանի մէջ բարեօքելու համար Տաճկահայաստանի վիճակը:

Դաշնակցութիւնը այդ ուղղութեամբ աշխատեց 15 տարիներ, և յանուն այդ նպատակի նա զոհ տուեց հարիւրաւոր վառվռուն երիտասարդներ, օրհասական կռիւներում, բանտերում և կախաղանների վրայ. յանուն այդ նպատակի ամբողջ տաճկահայութիւնը մատնուեց հուրի և սրի, ի վերջոյ ժողովուրդը նստաւ մոխիրների վրա: Արիւնոտ տարիները իրարու յաջորդեցին, սակայն տաճկա-

Հայ անիծուած իրականութիւնը փոխանակ բարեօքելու տասնապատիկ ևս վատթարացաւ:

Վերջապէս վրա հասաւ 904 թուի Սասնոյ ապստամբութեան անյաջողութիւններն ու սարսափները: Յեղափոխութեան բոյն կոչուող Սասունը քանդուեց, աւերուեց. այլևս այնտեղ չ'կային Անդրանիկը և ո՛չ էլ նրա ընկերները, նրանք ապաստանել էին արտասահմանում, մի գեղեցիկ օր վերադառնալու յուսով և աւերակների մէջ մնացել էր միայն Գէորգ Չավուշը՝ մի քանի ընկերներով: Հեռացող ընկերները խեղճին խոստացեր էին և յուսադրել որ շուտով կը վերադառնան նոր ոյժերով և նոր ընկերներով, սակայն ամիսները և տարիները իրար էին գլորվում, ո՛չ վերադարձող կար և ոչ էլ ուժ ուղարկող, նրա կովկաս ուղարկած օգնութիւն աղաղակող նամակները կովկասի մէջ մնում էին «Չայն բարբառոյ յանապատի» վերջիվերջոյ նա իր նամակներով ակամայ լուսանքներ էր թափում իր մօտից հեռացող ընկերների հասցէին:

Սասնոյ վերջին ապստամբութիւնը գաշնակցական ղեկավարների վերջի յոյսն էր, ապստամբութեան անյաջող ելքը, նրանց մատնեց յուսահատութեան և լքման, սպասուած Եւրոպական միջամտութիւնը ո՛չ միայն չ'իրագործուեց այլ մինչև իսկ ժողովուրդի կրած սարսափները, եւրոպական դիւանագէտների ուշադրութիւնը անգամ չի գրաւեցին: Ահա այսպէս, մի կողմից տաճկահայ ժողովուրդի ֆիզիքական, բարոյական և տնտեսական ոյժերը վերջին ծայր քայքայուեց, միւս կողմից՝ ռուսական յեղափոխութիւնը Ռուսաստանում, ըս-

տացել էր հսկայական ծաւալ :

Այդպիսի հանգամանքների ազդեցութեան տակ կովկասի դաշնակցական չէֆերը իրենց գոյութիւնը պահպանելու նպատակով՝ յիմարութիւն ունեցան մէկ ձեռքով բռնել տաճկահայ յեղափոխութիւնը իսկ միւս ձեռքով ռուսական յեղափոխութիւնը :

1905 թուին մի խումբ չէֆերի տրամադրութիւնից ստեղծուեց «կովկասեան նախագիծը» : Այդ չարաբաստիկ «նախագիծ» հեղինակները մի տարի առաջ ամէն կերպ հակառակվում էին Դաշնակցութեան մասնակցութեանը՝ ռուսական յեղափոխութեան մէջ . երբ մի տարի առաջ կովկասում, Սոց. Դեմոկրատների և այլ կազմակերպութիւնների ղեկավարութեամբ հսկայական դործադուլներ տեղի էին ունենում, այդ ժամանակ Դաշնակցութիւնը՝ ո՛չ միայն հանդիսատեսի դերի մէջ էր լինում, այլ մինչև իսկ արգելքներ էր դառնում այս ու այն դաշնակցական անհատների մասնակցութեանը . երբ մի տարի առաջ մեր զինակիր խմբերը Տաճկաստան էին արշաւում, այդ ժամանակ Կ. կոմիտէները ամենախիստ կերպով մեզ պատուիրում էին ռուսական սահմանների վրա ամեն կերպ խուսափել ռուսների հետ ընդհարուելուց, մինչև իսկ նրանց կողմից կոտորվելու էլ լինէինք, (օր. Դումանի խումբը և ուրիշները) . այսպիսի համոզմունքների և տրամադրութիւնների տէր ղեկավարները, մի գեղեցիկ օր իրենց կովկասեան «նախագիծով» կամեցան աղմկել ռուսական յեղափոխութեան հրապարակը :

Դաշնակցութեան առած այդ նոր քայլը իսկոյն

ևեթ նկատի առնուեցաւ Ռուս Կառավարութեան կողմից : Կառավարութիւնը այնպիսի մի փոթորիկ բարձրացուց «նախագիծ» դէմ, աւելի ճիշդը ասաց կովկասահայութեան գլխին՝ որին նմանը երբէք չէին կարող երազել «նախագիծ» հեղինակները, — այն է Հայ-Թաթարական ընդհարումները : «Նախագիծ» հեղինակները մի երկու ամիս առաջ՝ իրենց թուցիկներով ժողովուրդի մէջ քարոզում էին եղբայրանալ պարսիկ երի հետ՝ տապալելու Ռուսական բռնակալութիւնը, իսկ պարսիկ խաներն էլ՝ տարածուած թուցիկները և քարոզերը միաժամանակ հաղորդում էին նահանգապետներին :

Կառավարութիւնը եղբայրակցութեան այդ քարոզներին տեղի տւեց հայ և պարսիկ եղբայրներին իրար կոտորելու, իրար բռնելու : Նա կարողական շունչով բորբոքեց հրդեհը, երկու ժողովուրդի մէջ, և ինքը յետ քաշուելով՝ ըսկսաւ դիտել կատարուող խռովութիւնները . կոտորածը, հրդեհը և աւարառութիւնը տւեց մօտաւորապէս երկու տարի : Այդ բոլոր ժամանակամիջոցում Դաշնակցութիւնը կատարեալ ցնծութեան մէջ էր, նա ճիշդ «եղ ու մեղրի մէջ լվլվում էր» ունենալով իւր տրամադրութեան տակ նիւթական խռոր միջոցներ, և իր շարքերում կովկասի համարեա թէ ամբողջ հայերին : Նա ինքնաբերաբար դադրեց այլևս կուսակցութիւն լինելուց, նա այդ միջոցին փայլեց իբրև հայկական կառավարութիւն իրեն յատուկ պէտք եղած բոլոր հաստատութիւններով, ինչպէս են՝ դատարանը, բանտը, ոստիկանութիւնը, բարձր և ստորին «ադմինիստրացիա»ն,

գօրքը, հարկահանութիւնը ևլն. ասոնց սաղմերը փոքր իշատէ գոյութիւն ունէին Հայ-Թուրքական ընդհարումներէից առաջ էլ: Ահա այդ երկու տարուայ երկար ընդհարումներու ժողովուրդը այլևս չի դիմանալուն համար, ստիպեալ, թէ՛ Հայերի զանազան թօփշեանները և թէ՛ պարսիկների խաները, հարիւրաւոր դիմումներ և խնդրանքներ արին Ռուս Կառավարութեան, որ վերջ տայ կոտորածներին, բայց նա մնաց բոլորովին անփոթեղած խնդրանքների հանդէպ: Կառավարութիւնը միջամըտեց միայն այն ժամանակ երբ տեսաւ որ, երկու կողմերն էլ ենթարկեցին տնտեսական, բարոյական ու ֆիզիքական քայքայման. ու միայն այդ ժամանակ նա հրդեհը յանգեցուց այնպէս՝ ինչպէս որ վառել էր:

Ռուսական յեղափոխութիւնը ամբողջ Ռուսաստանում ստեղծել էր անիշխանութիւն. շատերը այն համոզմունքը ունէին որ, այսօր կամ վաղը ապալուելու է Ռուսական բռնակալութիւնը և փոխարէնը ստեղծուելու է նոր կառավարութիւն և նոր կարգեր: Այդպիսի յոյսերով էին վարակուած նաև Դաշնակցական մի քանի շէֆեր, որոնք մօտալուտ յաղթանակին մասնակցելու տենչով՝ հրապարակ հանեցին իրենց մոռցուած «նախագիծ»ը և սկսան շղմկել զանազան կազմակերպութիւնների առաջ, «թէ մենք էլ մասնակցում ենք ռուսական յեղափոխութեան, ահաւասիկ մեր Կովկասեան նախագիծը որի պահանջները զուտ սօցիալիստական են». նրանք մոռնալով միանգամայն թէ՛ տաճկահայ յեղափոխութիւնը և թէ՛ կովկասահայութեան անըպաստ պայմանները և նրա կրած մօտ անցեալի

դառն դասերը:

Գեղեցիկ սօցիալիզմ! արիւնոտուած ու բըզըկտուած մի ժողովրդական դատի անունով միլիօններ հաւաքուի, ժողովրդական հմայք առաջ գայ, և զանազան կռիւներում մարզուած ու փորձեւած անհատներ ունենանք, որոնք ստեղծուել են միմիայն տաճկահայ արեան գետերից, ամենից վերջն էլ այդ բոլոր ուժերը սպառենք և զոհենք ուրիշ երկրի մէջ և ուրիշ նպատակի վրայ, իսկ տաճկահայ դատի գործունէութիւնն էլ դատապարտուի մեռելութեան:

Սօցիալիզմի գաղափարին հետևող դաշնակցական ընկերվարականները իրենց այդ քայլով խառնեցին ճշմարիտ սօցիալիզմի սկզբունքը և յանուն սօցիալիզմի կատարեցին ամենածանր և զազիր ոճիրները, որոնք նախատինք են սօցիալիզմի անուան: 1906 թւում Թիֆլիսում կայացած րայսնական ժողովը վերջնականապէս որոշեց ընդհանուր թափով յառաջ տանիլ «նախագիծ» գործունէութիւնը: Բայօնական ժողովի առթիւ եղած դժգոհութիւնները, նախ քան բացատրելը կարևոր է խօսիլ ժողովի արած կամայականութիւնների մասին:

1. — Դաշնակցութեան ծրագիրը ասում է հետևեալը, «Դաշնակցութեան նպատակն է ապստամբութեան միջոցաւ ձեռք բերել Տաճկահայաստանի մէջ քաղաքական և տնտեսական ազատութիւն»: Ծրագրում եղած այս խօսքերը բացայայտ բնորոշում են որ Դաշնակցութիւնը բացի Տաճկաստանից ուրիշ կառավարութիւնների և ուրիշ երկիրների

մէջ նպատակ չունի քաղաքական և տնտեսական ունէ կռիւ մղելու :

2. — Դաշնակցութեան երրորդ Ընդհ. ժողովի կանոնադրութեան յօդուածներէից մէկը ասում է որ «Դաշնակցութեան նպատակը չի կրնայ կերպարանափոխել ո՛չ մի դաշնակցական մարմին և ժողով, մինչև իսկ ընդհանրական ժողովը, եթէ նա կանխաւ վեց ամիս առաջ խնդիրը չէ դրած բոլոր դաշնակցական մարմինների առաջ» : Կանոնադրութեան այս յօդուածը սահման է դնում Դաշնակցութեան բարձր մարմինների իրաւունքներին, հետեւապէս այդ մարմինները ո՛չ մի բարոյական իրաւունք չունէին «նախագիծ»ը Դաշնակցութեան անուան տակ իրաւործելու, քանի որ յառաջիկայ Ընդհ. ժողովը այդ մասին ո՛չ մի խնդիրք չէ դրել դաշնակցական մարմինների առաջ :

3. — Կովկասեան «նախագիծ»ը միշարք պառճառաբանութիւնից յետոյ, աւելացնում է հետեւեալը — «որ Կովկասեան — նախագծի — վերջնական վաւերացումը և հաստատումը կախուած է յառաջիկայ Ընդհ. ժողովի որոշումներից» : Մինչդեռ Ընդհ. ժողովի կողմէ չի վաւերացուած «նախագիծ»ը մի խումբ մարդկանց կամքով, կեանքի մէջ է իրաւործւում, ամենաեռանդուն գործունէութեամբ :

Ահա այսպիսի զօրաւոր և իրաւացի փաստերից յետոյ կար նաև քաղաքական աննպաստ հանգամանքներ, որոնք ամէն կերպ, աղետալի պիտի դարձնէին «Կովկասեան նախագիծ»ը Հայ ժողովրդի գլխին, սակայն մի խումբ մարդիկ յուսա-

հատուելով և լքուելով Տաճկահայ իրականութիւնից, և մասամբ էլ շլացած ռուսական յեղափոխութեան մօտալուտ յաղթանակով, մոռացան ամէն մի իրաւունք և սրբութիւն, ծրագիր ու կանոնադրութիւն, դաւաճանելով Տաճկահայ դատի սրբացան իրաւունքները, Դաշնակցութեան անուան տակ ինքնաբերաբար կռիւ յայտարարեցին Ռուս կառավարութեան դէմ :

Բայօնական ժողովի որոշումներից յետոյ, Կովկասի դաշնակցական խմբերի և ժողովների մէջ վխտում էին զանազան լիազօրներ և պրօպականտիստներ, որոնցից շատերը մի երկու տարի առաջ ո՛չ միայն դաշնակցական չէին, այլ՝ նրա ծաղրողները և հակառակողները. այդպէսով նոր նպատակի և նոր կռիւի ասպարէզը գրաւվեց բոլորովին նոր մարդկանցով, որոնք Դաշնակցութեան անուան տակ փայլեցին, բայց հակադաշնակցական գործունէութեամբ զբաղուեցին : Ամեն տեղ նրանց պրօպականտն էր «Մեր կաշին մեզի աւելի մօտիկ է» . այս խօսքերին գուցէ շատերը իրաւունք տային, բայց նրանք անբարեխղճութիւնն ունեցան մոռնալու, որ ռուսական յեղափոխութեան ասպարիզում ամենայայն միջոցներով, վատնվում էր և շուրջվում, Տաճկահայ դատի բոլոր միջոցները,

«նախագծականների» սկսած նոր բրօքական տան յուզեց դաշնակցական խմբերը. նրանք այլևս չէին լսում դասախօսներից, թշուառ տաճկահայի ցաւերն ու տանջանքները, և շատ անգամներ խմբապետական և ուրիշ ժողովներում բուռն դժգոհութեամբ փոխել են տուել դասախօսի նոր բրօքա-

կանտայի նիւթը, մինչև իսկ եղել են այնպիսի դէպքեր, որ դասախօսն արտաքսել են ժողովից:

Ձանազան քաղաքներում «նախագծի» դէմ արտայայտուած բուն դժգոհութիւններն ու անասորժութիւնները հասնում էր Արև. բիւրօյի ականջին, բայց նա այդ բոլորի վրայ նայում էր արհամարհանքով: Պաթումի խմբերի դժգոհութիւնները երբ ստացան սուր կերպարանք, այդ առթիւ Ձաւարեանը Թիֆլիսից գնաց Պաթում, որպէսզի իր հեղինակութեամբ զսպէ դժգոհութիւնները. սակայն Ձաւարեանը խմբապետական ժողովում, երկար խօսելուց վերջը, երբ իրեն չէ՝ յաջողվում, համոզել խմբերի ներկայացուցիչներին, այն ժամանակ նա ամենայիմար ձևով սպառնում է ժողովին հետևեալը «Որ եթէ սրանից վերջը կը հակառակուիք — նախագծին — այն դէպքում ձեզ կը ճանաչենք որպէս՝ խուլի գաններ, և ուժով երկր վերջացնենք ձեզ»: Ժողովը այս սպառնալիքը լսելուց յետոյ թէև չափերը պատաստուել են հռետորին տալու իր արժանի դասը, բայց շնորհիւ մի քանի լուրջ մարդկանց միջամտութեան՝ աղմուկը վերջանում է խաղաղութեամբ և շատ խօսքերից վերջը խմբապետներից մէկը ասում է Ձաւարեանին հետևեալը «Եթէ դուք կ'աշխատիք բռնի միջոցներով «նախագիծը» մեզ ընդունել տալու այն դէպքում՝ գիտցէ՛ք որ՝ մենք ձեզ կը ճանաչենք որպէս բռնակալ միստրների, և կը կռվենք ձեզ հետ, տէնօրներով»:

Տեսէ՛ք թէ՛ դաշնակցական ղեկավարները, ի-

րենց գաղափարները, ո՞րպիսի միջոցներով են տարածում ժողովուրդի մէջ, մի միջոց որի դիմում են միայն բռնակալները և որի հետևանքը լինում է միմիայն ատելութիւն և թշնամութիւն:

Հայ-թաթարական ընդհարումները Դաշնակցութեան մէջ յառաջ բերեց անբարոյականութիւն, բառին ամենալայն իմաստով: Նկարագրել այն բոլոր բռնութիւններն ու սարսափները, որոնք դործագրվել են Հայ ժողովրդի գլխին, դաշնակցական խմբապետների, լիազօրների զինւորների և պաշտօնական մարմինների կողմից, այդ մեզ շատ հեռու կը տանի, միայն բաւականանա՞նք ասելով, որ կովկասահայութիւնը յանձին Դաշնակցութեան անցուց «եէնիչէրիական» մի շրջան:

905 թուից յետոյ, Դաշնակցութիւնը իր անարժան ղեկավարների շնորհիւ, գնալով արատաւորվում էր և խրվում անբարոյականութեան ցեխի մէջ, Դաշնակցութեան անունով, կատարվում էր ամէն մի խայտառակութիւն, սկսած գողութիւնից մինչև ոճրագործութիւնը. Դաշնակցութեան շարքերի մէջ, որպէս յեղափոխականներ կը փայլէին գողերը, սրիկաները, մատնիչները և զանազան մութ ու աննկարագիր անձնաւորութիւնները: Այսպիսի աղտոտ շրջանի մէջ յառաջ եկաւ նաև Դաշնակցութեան պառակտումը:

Ներքին կռիւը իր դատապարտելի ընթացքով եկաւ պակասը լրացնելու Դաշնակցութեան անբարոյականութեան. դրանից վերջը, ինչպէս կասէ ժողովրդական առածը «Այլևս չունը տիրոջը չէր ճանաչում»: Դաշնակցութեան դառն իրականու-

Թեան հանդէպ, Արեւելիւրօ կոչուող սնանկ մարմնի գլխաւոր հոգսը և ջանքը պէտք էր լինէր միմիայն ազատել կազմակերպութիւնը իր ճակատագրական անկումից. բայց նա այդ չի մտածեց, և չէր էլ կարող մտածել, որովհետեւ իրենց անձնական «ես»ը և շահերը իրենց համար աւելի նուիրական էին քան կազմակերպութեան պատիւը: Ահա այս դեկավարները յանուն իրենց անձնական «ես»ի և շահերի փրկութեան՝ վատնեցին և չռայեցին՝ կուսակցութեան միջոցները, և վարկաբեկեցին Դաշնակցութեան հմայքը հասարակութեան առջև:

Դաշնակցութեան սնանկ շէֆերը իրենց գրիչի մուրը, աւելի թանկ վաճառելու նպատակով բաց արեցին իրենց սեփական շուկան «Յառաջ» թերթը: Այս թերթը հրատարակվելուց յետոյ առաջ եկաւ «Մշակ» թերթի խմբագիրների, և նրանց մէջտեղ չի տեսնուած մի աղտոտ գրչի պայքար, լրագրական սիւնակները թմբողջապէս մրոտվում էր և աղտոտվում էր հայհոյանքներով, ստերով և զրպարտութիւններով: «Յառաջականները» այս պայքարի անունը մկրտեցին «Հինի և Նորի» կռիւ, մինչդեռ այդ «Հիները և Նորերը» մի տարի առաջ «Մշակ»ի խմբագրատան մէջ ամէն բան միասին էին բաժանում, և «Հինի և Նորի» գաղափարը «յառաջականների» կողմից լոկ պատրուակ էր. այդ պայքարը փորի և դիրքի աղտոտ պայքար մ'էր:

Լրագրական այդ խայտառակ պայքարի ընթացքում Միհրան Վարդերեքեանը մտնում է Թիֆլիս, նախ քան Թիֆլիս մտնելը, Միհրանը չըջէլ էր երևանը, Ալէքսանտրապօլը, Կարսը, Պաթում և ու-

րիչ քաղաքներ. նա ծանօթացել էր այս բոլոր քաղաքներում «նախագծի» դէմ եղած դժգոհութիւններին և այդ առթիւ նա խորհրդակցել էր գանազան ընկերների հետ: Թիֆլիսի խմբերը և Հարկարապետները, տեսնելով Միհրանին ուրախանում են և առաջարկում որ նա մնայ Թիֆլիս պաշտպանելու Արեւելիւրօի ոտնձգութիւններից տաճկահայ դատի իրաւունքները:

Միհրանը մի քանի օրից, ծանօթանալով Թիֆլիսի հազարաւոր ընկերների տրամադրութեան ու կարծիքներին, ապա սկսում է մի քանի յօդուածներ գրել «Մշակ»ի մէջ: Նրա յօդուածները Արեւելիւրօի դէմ է չլմած դրութեան մէջ, նրանք երբէք չէին սպասում որ, ներքին դժգոհութիւնները վերջիվերջոյ կը դուրս հրապարակվայ: Արեւելիւրօն անմիջապէս բանակցութեան է սկսում Միհրանի հետ բանակցութիւնները և նրանց ընթացքում կատարված նենգութիւնները ու դաւադրութիւնները ամբողջապէս նկարագրելը խիստ կ'երկարուի, միայն յիշենք բանակցութեան գլխաւոր կէտերը:

Միհրանի առաջարկները հետեւեալներն էին. —

1. — Մինչև յառաջիկայ Ընդհ. Ժողովը սահմանափակել «նախագծի» գործունէութիւնը:

2. — Կամ «նախագծի» առթիւ պրօպականտիստների վրայ սպառնող նիւթական միջոցների քանակութեամբ, յատկացնել նոյն չափով գումար նոյն տաճկահայ դատի պրօպականտային:

Դաշնակցական բիւրօկրատները Միհրանի առաջարկներից ոչ մէկը ընդունեցին, նրանք Միհ-

րանին առաջարկեցին և խոստացան մի քանի խաբուսիկ միջոցներ և պայմաններ, սակայն Միհրանը մերժելով նրանց առաջարկները չարունակեց իր բողոքը:

Միհրանը դեռ Թիֆլիս չի մտած այնտեղ է եղել Պ. Վրդանէս Փափագեանը, այն ժամանակ նա է եղել դժգոհ խմբերի բողոքը ղեկավարող. նա մի շարք ժողովների մէջ, գեղեցիկ կերպով բացատրել է «նախագծի» գործունէութեան փնասակարութիւնը ընդդէմ Դաշնակցութեան նպատակին, սակայն Պ. Փափագեանը մի քանի ժողովներ ղեկավարելուց վերջը, ուսուցչութեան պաշտօնով յանկարծ գնում է Երևան: Նրա հեռանալուց վերջը դժգոհ խմբերի ժողովները ստանում են խառնակ վիճակ: Շնորհիւ այս հանգամանքին, Արև. Բիւրօին յաջողվում է մասամբ մը խափանել բողոքները, որովհետև նա թէ՛ սպառնալիքներով և թէ՛ կաշառքներով գրաւում էր իր կողմը մի քանի աչքի ընկնող խմբերի ներկայացուցիչներին, բայց բիւրօն իր վերջնական յաջողութիւններին չի հասած Միհրանը մտնում է Թիֆլիս, և նրա մուտքով ամէն բան վերստին իրար է անցնում:

Անյաջող բանակցութիւններից վերջը Միհրանի յօդուածները դարձեալ տպվում էին «Մշակ»ի մէջ. նրա մի քանի յօդուածներից յետոյ խմբերը ամէն կողմից արտայայտեցին հրապարակական բողոք ընդդէմ Արև. Բիւրօին և «նախագծի» դէմ:

Անմիջապէս մի քանի օրից յետոյ Թիֆլիսի խմբերի ներկայացուցիչներից կազմուեց մի ժողով, յորում ընտրեցին «Հ. Յ. Դ. Ժամանակաւոր գին-

ւորական խորհուրդի» մարմինը: Ահա այս մարմինը կազմուելուց վերջը զանազան քաղաքներում գտնուող դժգոհ խմբերը կապուեցին Թիֆլիսի «Ժամ. Զին. Խորհուրդի» հետ, և այնուհետև ամէն տեղ սկսեցին պայքար Կ. Կօմիտէների դէմ: Այս ձևի սկսուած պայքարը Դաշնակցութիւնը բաժանեց երկու մասի «Հին դաշնակցականներ» և «Նոր դաշնակցականներ». բացի այս երկուքից կար նաև երրորդ հատուած մը ևս «երիտասարդ դաշնակցական» անուամբ, բայց նրանց կռիւը նախագծականների հետ սուր կերպարանք չ'ստացաւ, նրանք սահմանափակուեցին միայն դրական պրօպականտով, և վերջիվերջոյ միացան ռուս սօցիալիստ յեղափոխութեան: Այսպէս ասած «նախագծականների» և «Միհրանականների» պայքարը ստացաւ սուր կերպարանք. մի կողմի վրայ կանգնած էր Դաշնակցութեան բիւրօնը դասը, իրենց ձեռքի տակ ունենալով տաճկահայ դատի անունով հաւաքուած դրամները, և Տաճկաստանի մի քանի «հերոսներ» իրենց վարձկան խմբերով, իսկ միւս կողմի վրայ կանգնած էր ժողովուրդը և դաշնակցական խմբերը, իրենց հետ ունենալով տաճկահայ դատի իրաւունքի ոյժը:

«Ժամ. Զին. Խորհուրդի» սկսած ուժեղ պրօպականդան, կարճ ժամանակի ընթացքում խափանեց «նախագծի» գործունէութեան ընթացքը, այնպէս որ Արև. բիւրօն իր կեդր. Կօմիտէների հետ կաշնակուեց և ընկաւ անել դրութեան մէջ,

Արև. բիւրօն վիճակը դարձաւ յուսահատական. մի կողմից կտրուեց նրա դրամական եկամուտների

աղբիւրը, իսկ միւս կողմից թափուեց նրա բարոյականութեան չափը, և ա'լ ժողովուրդը նրա մէջ տեսնում էր միմիայն սնանկութիւն և անբարոյականութիւն. չէֆերը համոզուելով թէ մեր դէմ կռուելու համար այս բոլոր անբարոյական միջոցները անբաւական դարձան, վերջիվերջոյ դիմեցին դաւադրական միջոցին:

Յեղափոխական յորջորջուող Արև. բիւրօն՝ որի հետ մենք պայքարում էինք մեր համոզմունքների և գաղափարների համար, և մեր կռվի գէնքն էր մեր ազատ խօսքը. ահա նոյն այդ բիւրօյի անդամները ազատ խօսքը մեր կողմից փակեցին խեղդելու նպատակով, վերցրին իրենց ձեռքը ընկերասպան դաւաճան սուրը՝ և գործեցին ամենաստոր դաւադրութիւնները: Մինչդեռ նրանք մեզի հետ կռուելու համար ունէին իրենց սեփական թերթը, ունէին դրամական լայն միջոցներ, և ունէին իրենց յետեւը կանգնած հացի համար վազող ինտէլիգենցիայի շարքերը, որոնցմով հնարաւորութիւն ունէին ժողովուրդին հասկացնելու մեր սխալները, եթէ իրենք ճշմարիտ էին. սակայն անիրաւը երբ է կարողացել շիտակ խօսքով յաղթանակ տանել:

Արև. բիւրօն իր յուսահատ վիճակից ազատվելու համար, անվերջ ճիգեր էր անում. նա վերջապէս դիմեց բռնակալների յատուկ միջոցին. իրաւունքը արիւնով ջնջելու միջոցին: Այս վայրագ նպատակին յաջողութեան համար նա չրջաններից իր գլխուն հաւաքեց «տէրէպէկիները» և նրանցից կազմեց «Զին. Դատարանի» կազմը: Այս վայրենիները անցնելով իրենց նուիրական? պաշտօնի գլու-

խը՝ անմիջապէս հրատարակեցին ԱՀԱՅԵԿՈՂ ՄԻ ԹՈՒՌԻՑԻԿ, որմէ վերջը, մեր կողմի 24 պարագլուխները ստացան «Զին. Դատարանի» տպուած հրաւիրաթուղթերը, որոնց իւրաքանչիւրի տակը կնքուած էր Արև. բիւրօի կնիքով, նրանց կողմից գործածուած այս սպառնական միջոցը մեր կողմից արհամարուեց. սակայն մի քանի օր չ'անցած ներանք ամենաստոր դաւադրութեամբ սպաննեցին մեր յայտնի ընկերօջ «Շխալու» որը նոյնպէս ստացել էր «Զին. Դատարանի» թուղթը և արհամարահէլ էր ներկայանալու ոճրագործ դատարանին: Մեր «Ժամ. Զին. Խորհուրդ»-ին յաջողուեց ձերբակալել «Շխալու» սպաննող 4 չարագործներին և նրանց բանտարկեց իր տրամադրութեան տակ: Չարագործների քննութիւնը պարզեց որ, այդ միւսնոյն գիշերին որոշուել է սպաննել մեր մի քանի ընկերներին ևս, բայց նրանց վրայ դաւադրութիւնը անցել է անյաջող. չարագործները «Շխալույի» ըստականութեան որպէս հեղինակ ծանրացան Կեդր. Կօմիտէի անդամ և միւսնոյն ժամանակ յայտնի մատնիչ Մանասեանցի վրա:

Շխալուի սպաննութեամբ յուզուեց բոլոր դաշնակցական խմբերը և ամբողջ ժողովուրդը: Հանգուցեալի յուղարկաւորութեան հանդէսը Թիֆլիցի մէջ պարզեց մի տեսարան, որի նմանը թիֆլիզցին չէր տեսած երկար տարիներից ի վեր. դադարի յետեւիցը գնում էր աւելի քան քսան հազար ժողովուրդի բազմութիւն մը. զանազան ազգութիւններից նուիրուած էր հարիւրից աւելի պսակներ: Ժողովուրդի կողմից եղած այս յարգանքը

դաշնակցական չէֆերի համար անսպասելի էր, ներանք մտել էին ծակէ ծակ իրենց գործած ոճիրի խայտառակութիւնից փախչելու: Ժողովուրդը խոր սուգով ողբում էր դաշնակցական հերոսի մահը, որին սպաննել էին հէնց իրենք՝ դաշնակցական չէֆերը: Շխալու արժանիքը և քաջութիւնը մինչև իսկ Պարսիկները գնահատեցին և հանգուցեալի դադադին էլ յարգեցին մի պսակով այն Շխալուն՝ որ մի քանի ամիսներ առաջ կազախի կռիւներում իր կուրծքը դէմ էր տուել պարսիկ բանակներին՝ և նրանց վրայ թողել էր ահ և սարսափ: Թշնամին գնահատեց Շխալուն, սակայն ընկերվարական յորջորջուող դաւաճան չէֆերը նենգութեամբ խլեցին նրա կեանքը: Շխալուի սպաննութիւնից վերջը կատարուեց մի կարգ բանակցութիւններ և դէպքեր, որոնք արժանի են յիշատակուելու, բայց իմ ներկայ բանտային խիստ վիճակը անկարող է անում այն բոլորը մի առ մի բացատրել:

Շխալու սպաննութեան առթիւ մեր կողմից կատարուեց մի շարք սպառնալիքներ հակառակորդների վրա և այդ սպառնական միջոցը կանխեց մեր դէմ կատարուելիք դաւադրութիւններն ու սպաննութիւնները, սակայն մեզ ձգելու համար նրանք չը դադրեցան:

Այս անգամ էլ դիմեցին մատնութեան, և պըրովակատորութեան միջոցին:

Շէֆերը յանձին կեդր. կոմիտէի անդամ Մանասեանցի կապուեցին «Օխրաննի Օտտէլէնի» երեք դինովնիկների հետ (Շալիով, Մելիք Եակոնով և մի ուրիշի) կաշառելով նրանց դրամով

և միևնոյն ժամանակ իրենց ներկայացնելով որպէս Տաճկահայ Դատի պաշտպան, իսկ մեզ էլ ներկայացնելով իբրև անարշիպներ:

Շնորհիւ այս հանգամանքին մեր դէմ ըսկըսուեց կառավարչական հալածանք, այդ հալածանքից յետոյ, մեր շատ ընկերները աքսորուեցին Ռուսաստանի հեռաւոր խորքերը, մեր և ուրիշ ընկերների բնակարանները քանիցս խուզարկուեցին. ամբողջ երեք ամիս Թիֆլիսի մէջ անցուցինք փախըստական կեանք, շատ գիշերներ մեր սենեակում չէինք կարող մնալ, ստիպուած էինք ընկերների բնակարաններում գիշերելու. մինչև իսկ լրագրութիւնների մէջ յայտարարուեց գեներալ նահանգապետի հրամանը, որով աքսորվում էինք «Աստրախան»ի նահանգը: Ստոր հակառակորդները իրենց մատնութիւնների հետ չէին վարանում գործել նաև այնպիսի պրովակացիաներ, որոնց յաջող հետևանքը պիտի լինէր արիւն և կոտորած. ներանց պրովակացիութեան նմոյշներից, որպէս ասպացոյց կը ներկայացնեմ հետևեալ փաստը:

Բռնուայից ստանում ենք անստորագիր մի նամակ, որը իր ժամանակին տպագրուեց «Մշակ»ի մէջ: «Պրն. Միհրան այսօր խմբագրութեան մէջ նստած էինք, քո հասցէին կը խօսէին, որ կազմակերպութիւնը մտադիր է իր մարդկանց հազցնել օֆիցէրի և կողակների շորեր, և այդպիսի միջոցով պիտի դան ձերբակալեն ձեզ և տանին կորսնցնեն. ես եկայ իմաց տալու, բայց ընկերներդ ինձ թոյլ չ'տուին ներս մտնելու»:

Պրովակատորները իրենց անստորագիր նամա-

կով նպատակ են ունեցել մեզ կռիւներէ Ռուս կառավարութեան հետ : Նրանք մեր բնակարանները խուզարկել տալու համար կառավարութեան կանխապէս գրգռել տրամադրել են մեր դէմ , իսկ միւս կողմից էլ մեզ են գրգռում , որ կառավարութեան խուզարկու խումբը ընդունենք մեր հակառակորդների տեղ , և այդպէսով սկսուի կռիւը մեր և ռուս զինուորների մէջտեղ :

Իսկապէս այդ նոյն օրը երեկոյեան մթութեան պաշարուեց մեր բնակարանը և Կոփեցի խէչօի սըրճարանը՝ կօզակների խմբին առաջնորդող օֆիցերի ձեռքի մէջ կար մի թուղթ՝ որի մէջ նա կարդում էր թէ՛ մեր իսկական անունները և թէ՛ մեր անցագրերի անունները : Այդ խուզարկութեամբ ձերբակալվեց Կօփեցի «խէչօն» և ուրիշ երկու ընկերներ , որոնցից երկուքը աքսորեցին Ռուսաստանի ներքին նահանգները , իսկ «խէչօն» լաւ ծեծուելուց յետոյ շտապով աքսորվեց Աստրախանի նահանգը :

Մեր դէմ սկսուած կառավարչական հալածանքը չ'դադրեց , այդ առթիւ Միհրանը ստիպուեց բարձր դիրք ունեցող անձնաւորութիւնների միջոցաւ , դիմումներ անել գեներալ նահանգապետին բայց տեղի ունեցած բոլոր դիմումները չ'կարողացան հասկցնել մեր անմեղութիւնը . նահանգապետին . վերջի անգամ Միհրանը լրագրական իր յօդուածներից մէկը մի խնդրագրի հետ թարգմանաբար ներկայացուց նահանգապետին , որով միայն կարելի եղաւ հերքել մեր վրայ բարդուած ամբաստանութիւնը : Եօդուածի պարունակութիւնը ամբողջապէս նուիրուած էր տաճ-

կահայ դատի պաշտպանութեանը , նահանգապետը այս յօդուածից յետոյ մի հեռագրով ազատ արձակել տուեց Կօփեցի «խէչօն» Աստրախանի բանտի հիւանդանոցից , և մեր հասցէին եղած աքսորի վճիռն էլ նոյնպէս ջնջեց , դրանից վերջը հազիւ կարողացանք ազատ շուշ քաշել :

Մեր դէմ կատարուած կառավարչական հալածանքների ամբողջ դադարիքը և պատճառը երեք ամիս վերջ մանրամասնութեամբ պարզուեց , եւ հաստատ փաստերով և վկայութիւններով հաստատուեց որ այս բոլոր ստոր մատնութիւնների գլխաւոր հեղինակն է Կեդր . Կօմիդէի անդամ Մանասեանցը , այն ժամանակ «Ժամ . Զին . Խոր .»-ը իր պաշտօնական թուղթերով դիմեց Թիֆլիսի Առաջնորդ Սաթուհեանին , Հնչակեան Կուսակցութեան , Հայ սօցիալ դեմօկրատներին , և մատնիչի ընկեր Ս . Զաւարեանցին , որպէսզի միջակուսակցական դատարան կազմուի , և այդ դատարանի միջոցաւ պարզուի ընդհանրութեան Մանասեանցի մատնութիւնները և պրօվակատօրութիւնները . բայց կուսակցութիւնները յարգելի պատճառներով միջակուսակցական դատարանը ձգձգեցին այսօր և վաղուայ , մինչ այդ ժամանակներում մեր մէջ եղած անախորժութիւնները այնքան խայտառակ կերպարանք ստացել էր որ , իւրաքանչիւրը զգում էր մօտիկ օրերում կատարուելիք արիւնալի դէպքերը և նրանց սարսափները :

Յաւալի դէպքերու առաջըր առնելու հնարաւորութիւն չ'կար , որովհետեւ Դաշնակցութիւնը ամբողջապէս ներկայացնում էր «Արշակաւան»ը . ե-

Թէ կային Դաշնակցութեան մէջ լաւերը, նրանք էլ թուով շատ քիչ էին և չունէին պահանջուած հեղինակութիւնը, որոնց յաջողութիւնէր առաջը առնելու սպառնացող գաղանութիւններին:

Երկու հակառակ կողմերն էլ այն համոզմունքը ունեցան որ՝ մէջտեղի թշնամութիւնները միայն սպաննութիւններով կը վերջացուի, և այդպիսի հրէշային համոզմունքների առաջ շատերը հազիւ կարողանում էին զսպել իրենց գաղանային ինտինքները:

Սյդ առթիւ ես մի քանի փաստեր կը բերեմ, որոնցմով յայտնի կը լինի թէ՛ ի՞նչ դեր են խաղացել դաշնակցական ղեկավարները, ներքին կըռիւք բորբոքելու և տարածելու մէջ:

Ղեկավար յորջորջուող Կարօն (Փաստրմաճեանը) մեր հակառակութիւնների մասին իր մի խօսակցին յայտնում է հետևեալ նախադասութիւնը. «Մինչև 200-300 հոգի չի կոտորվի՝ Դաշնակցութեան ներքին պայքարը չի վերջանայ»:

Խօսակիցը երբ Փաստրմաճեան Կարօին բացատրում է իր եղբայրասպան ախորժակին զարհուրանքները և հակառակվում է նրա մտքի հետ, սակայն Կարօ դարձեալ պնդելով իր ասածները, աւելացնում է որ «ուրիշ ճար չի կայ հակառակութիւնները վերցնելու»։ Իսկ զանազան թօփչեանները լըրադրական յօդուածներով և բանակցութիւններով առաջարկում էին վրացոց որ «Միացած ուժերով կարող լինեն մաքրել Կովկասեան հրապարակից հայկական կարմիր կվարդեաները» յայտնելով որ «ըրանք ուժեղ են և աւելի լաւ են կազմակերպուած

քան Ռուսաստանի կվարդեաները:

Ովքե՛ր են եղել այդ «կարմիր կվարդեաները»։ Նրանք՝ որոնք մի քանի ամիսներ առաջ իրենց շարքերի մէջ ամենապատուաւոր տեղն էին գրաւել, և որոնց մահուան առթիւ իրենց կեղծ գըրիչները պատրաստ էր չռայելու զանազան դըրուադներ և ներբողներ:

Իսկ Դաշնակցութեան ամենապատկառելի ուժը համարուող Միքայէլ Յովհաննէսեանը, իր յօդուածներից մէկի մէջ «անկարգապահ զինուորներին» սպառնում է հետևեալը. —

«Դաշնակցութիւնը անցեալում իր անկարգ զինուորներին շատ անգամներ է պատժել, այս անգամ էլ անշուշտ անկարգապահները անկարող են ազատուել յեղափոխական նեմեղիդիայից, որոնք մինչև իսկ անկարող են ըմբռնելու իրենց պատասխանատուութեան ամբողջ ծանրութիւնը»: Միքայէլ Յովհաննէսեանները իրենց սպառնալիքները գրելու ժամանակ դժբախտութիւն են ունեցել մոռնալու որ՝ յեղափոխական նեմեղիդիայի ուժը գոյութիւն կ'ունենայ միայն յեղափոխութեան մէջ, իսկ երբ յեղափոխութեան կազմակերպութիւնը դառնում է ընկերասպանութեան, նենգութեան և դրամաշորթութեան միջավայր, այնտեղ յեղափոխական նեմեղիդիայի փոխարէն՝ գոյութիւն կ'ունենայ բռնութեան, վայրագութեան նեմէգիդիան:

Միքայէլ Յովհաննէսեանների յեղափոխական նեմեղիդիայի ուժը շանթել կարողացաւ միմիայն տաճկահայ որբի չի ծաղկած կեանքը, և պատանիների ու կողմնակի մարդկանց անմեղութիւնը: Մ.

Յովհաննէսեանների սրտերի մէջ եթէ խղճի մի փոքր խայթ լինէր, նրանք պիտի սարսափէին իրենց յեղափոխական նեմեզիդիայի կատարած կատաղի նախճիրներից. բայց նրանք փոխանակ սարսափելու, ընդհակառակը, ոճիրները յեղափոխական դործ հռչակելով՝ փառաբանեցին «Դրօշակ» թերթի մէջ. այն թերթին մէջ՝ որը տասն և հինգ տարիներ իր էջերը ողողեց տաճկահայ գուլումներով ու սարսափներով, տասն և հինգ տարիներ՝ դահիճների և բռնաւորների հասցէներին անէծքներ թափեց, տասն և հինգ տարիներ Տաճկաստանի անիրաւութիւնների դէմ կռիւ, կռիւ պոռաց, տասն և հինգ տարիներ տաճկահայ որբերի վիճակը ողբաց, օ՛, սրանից աւելի խոշոր անարգանք և վիրաւորանք կարելի է լինել իրբ «Դրօշակ»ի հասցէին:

Այսպէս առաջ եկած դաշնակցական այս խայտառակութեան դարմանը միամիտները սպասում էին միայն յառաջիկայում գումարուելիք ընդհ. ժողովի հեղինակաւոր և խելացի որոշումներից. բայց դաշնակցական չէֆերը փոխանակ շտապելու ընդհ., ժողովը օր առաջ գումարելու, որպէսզի ընդհ. ժողովին յաջողուէր անախորժութիւնները խափանել իր դեռ չի ընդարձակուած սահմաններին մէջ, սակայն նրանք ո՛չ միայն չ'շտապեցին՝ այլ նոյն իսկ որոշուած օրից էլ վեց ամիսով ուշ գումարեցին ժողովը, մինչդեռ կանոնադրութիւնը նրանց ո՛չ մի իրաւունք չէր տալիս այնքան ամիսներով ուշացնել:

Ընդհ. ժողովի յետաձգման միակ նպատակը այս էր. — չէֆերը բացարձակ տեսնում էին որ ընդ-

հանուր ժողովում չատերը պիտի հակառակուին «նախագծին» ահա դրա համար ժողովը յետաձգեցին վեց ամիսով ուշ, մինչև որ նրանց յաջողուեց ներկայացուցիչների մի մասին նշանակել տալու իրենց համախոհներին՝ իսկ մի քանիսն էլ զանազան միջոցներով կարողացան գրաւել իրենց կողմը:

Ասածներին որպէս ապացոյց յիշենք մի քանի փաստեր «նախագծի» առթիւ: Կովկասի մէջ առաջ եկած անախորժութիւնները ուսումնասիրելու նըպատակով արտասահմանէ դաշնակցական մարմինները օր առաջ Կովկաս ուղարկեցին իրենց ներկայացուցիչներին:

Պատգամաւորները Կովկաս դալով չփուցեցին դաշնակցական խմբերի հետ: Նրանք երբ տեսան որ խմբերի բողոքները իրաւացի են, այս անգամ նրանք էլ իրենց կողմից սկսան պաշտպանել և քաջալերել խմբերի պահանջները, մինչև իսկ Պուլկարիայից եկող պատգամաւորներից մէկն էլ «Մշակ»ի մէջ պաշտպանողական մի յօդուած գրեց այս առթիւ: Իսկ Ամերիկայի պատգամաւոր վահագը, մեզի մօտ շատ անգամներ խօսել է այսպէս. — Ամերիկայի 25,000 հայերի ձայնը բողոքում է «նախագիծին» և նրանք ինձ ընտրեցին որպէս պատգամաւոր, որպէսզի ընդհ. ժողովին ներկայացնեմ ինձ ընտրող ժողովուրդի ձայնը. և արտասահմանեցիներս ընդհ. ժողովին մէջ ամէն կերպ կը հակառակուինք «նախագծին»: Իսկ Պուլկարիայում հըրատարակուող «Ռադմիկ» թերթը իր խմբագրականներից մէկով Անդրանիկի ստորագրութեամբ բողոքեց Կովկասի դաշնակցութեան արած նոր քայ-

լին։ Տաճկաստանի պոռոտախօսները ընդհանուր ժողովի մէջ ընդունեցին նախագիծը։ Իսկ արտասահմանի պատգամաւորների տարօրինակ փոփոխութիւնը անշուշտ ունի իր գաղտնիքը, որովհետեւ ժողովից անմիջապէս վերջը, Պուլկարիայի և Եգիպտոսի դաշնակցական խմբերը հակառակ թռուցիկներով բողոքեցին Ընդհ. ժողովի որոշումների դէմ, մեղադրելով իրենց ընտրած պատգամաւորներին, որոնք իրենց ձայնը իսկութեամբ չեն ներկայացրել ժողովին։

Զորքորդ Ընդ. ժողովը դեռ չի գումարուած «Ժամ. Զին. Խորհուրդը» շտապեց մի թռուցիկով դիմել նրան, յորում մի շարք հարցեր պարզելուց յետոյ, ամենավերջը նա աւելցնում էր հետեւեալը, որ «Ընդհ. չորքորդ ժողովը անպայման իր ներկայութեանը կանչելու է Դաշնակցութեան հասցէին եղած խայտառակութիւնների գլխաւոր յանցաւորները և պատասխանատուները. Ընդհ. ժողովը միայն վճռելու է, վասնզի Ընդհ. ժողովոյ միայն կարող էր լինել անկողմնապահ»։ Այս թռուցիկը մի քանի հազար օրինակով տարածուեց ժողովրդի լայն խաւերում և մի օրինակ էլ առանձին «Ժամ. Զին. Խորհուրդի» կնիքով կնքուած ուղարկուեց իրեն՝ Ընդհ. ժողովին։

Մի երկու ամիս վերջը գումարուեց չորքորդ Ընդհ. ժողովը. այդ ժողովը ո՛չ թէ ընդհ. ժողով էր այլ՝ արիւնախում ոճրագործներից, եղբայրասպան դաւաճաններից կազմուած մի խմբակցութիւն, որոնց գլխաւոր զբաղմունքը եղաւ հայկական կեանքը վերածել մի սպանդանոցի։

Ընդհ. ժողովի զբաղմունքների առաջնակարգ տեղը դրաւել էր մեր հասցէին արուելիք մահաւժճիւնների խնդիրը։ Այս հարցի շուրջը ժողովը վարանել էր, բայց վերջիվերջոյ, մի քանի տաճկաստանցի «հերոսների» ստորագրութիւնները իրենց ձանկը ձգելով անմիջապէս մեր վրայ կազմել են փառաւոր մեղադրանքներ և արձակել են մահաւժճիւնները մեր հասցէներին։ Ընդհ. ժողովը մեղ մեղադրել է հետեւեալ յանցանքների մէջ.

1. — Միհրանը և ընկերները կապուելով Ռուս կառավարութեան հետ զբաղուել են մատնութիւններով և պրօվակատօրութեամբ։

2. — Միհրանը և ընկերները Դաշնակցութեան կեղծ կնիք պատրաստելով զբաղուել են դրամաշորթութեամբ։

3. — Միհրանը և ընկերները տարածել են մի շարք թռուցիկներ, որոնցով զրպարտել են դաշնակցական այս ու այն գործիչները։

4. — Միհրանը և ընկերները հրապարակել են «մեղադրական ազդ» և «ղինուորական դիկտատուրա» վերնագրով, թռուցիկներ, որոնք կամեցել են, բռնի միջոցներով, դրաւել Դաշնակցութեան գոյքն և ամբողջ հարստութիւնը. նաև մի շարք ուրիշ երկրորդական մեղադրանքներ։

Ընդհ. ժողովի դատաստանական ատեանից մեր հասցէին արձակուած մահաւժճիւնները համեմատելով մեր վրայ ծանրացած մեղադրանքներին իրաւացի կրնանք համարել, բայց չարագործների արդարադատ? ատեանը մոռացել է մեր մեղադրանքների քով դնելու երկու շատ փոքրիկ

կէտեր, այն է՝ փաստերը և ապացոյցները. նրանց երբ անհրաժեշտ է մեղադրել մէկին, փաստերի և ապացոյցների փոխարէն կարող են բաւականանալ միմիայն դատարկ բառերով ու խօսքերով:

Մեր վրայ բարդուած մեղադրանքները մի առ մի վեր առնենք և քննադատենք: Մինչև իսկ քարերը կարող էին հասկնալ մեր ճշմարտութիւնը և իրաւացիութիւնը, բայց ամբոխը քարից էլ անտարբեր և լուռ մնաց, երբ կովկասում մեր չուրջը կատարվում էր անօրինակ հալածանքները և չտեսնուած ոճիրներն ու սարսափները:

Առաջին մեղադրանք. — Ընդհ. ժողովը մեղմեղադրել է որպէս մատնիչների և պրավակատօրների. շատ գեղեցիկ, մենք թող լինենք մատնիչներ և պրավակատօրներ: Սակայն մենք ո՞ր մէկին բանտը ձգեցինք, ո՞ր մէկին աքսորները ուղարկեցինք և կամ որո՞ւ բնակարանը խուզարկել տուինք, և կամ ի՞նչ պրօվակացիներ արինք:

Չէ՞ որ իւրաքանչիւր մատնութիւն մի անհատի հետ պիտի կապուի, և նա պիտի ունենայ իր գառն հետեւանքները. չէ՞ որ իւրաքանչիւր պրօվակացիա մի դէպքի հետ պիտի կապուի, և նա պիտի ունենայ իր աղետալի հետեւանքները:

Չարագործների դատաստանական ատեանը իր տրամադրութեան տակ չունենալով ո՛չ մի դէպքի և անհատի անուն, մեզ մեղադրել է միմիայն բառերով:

Դաշնակցութեան մէջ շատ քիչ անգամ կը գտնուէր որ մեզի չափ տեղեկութիւն ունենար

Դաշնակցութեան գաղտնի գործերին և անցքերին, որոնց մէկի բացատրութիւնը կառավարութեան կը յաջողուէր ձերբակալելու զանազան քաղաքներից զէնքերի և ռումբերի պահեստներ:

Սակայն ինչո՞ւ Ընդհ. ժողովը այսպիսի միջոցորդներ դէպք մեր անուան հետ չ'կրցաւ կապել, և նա մեր մեղադրանքները կազմեց միայն չոր բառերով:

Երկրորդ մեղադրանք. — Մենք իբր թէ կեղծ կնիք ենք պատրաստել և պարապել ենք դրամաշորթութեամբ. դարձեալ գեղեցիկ մեղադրանք. սակայն Ընդհ. ժողովը ինչո՞ւ մեղադրողներից չէ պահանջում փաստերը և ապացոյցները և կամ Ընդհ. ժողովը ինչո՞ւ ինքը իրեն չէ հարցնում որ Միհրանը 16 տարիներ Դաշնակցութեան մէջ կեանքի գնով պարտականութիւններ է կատարել և իր տարիները անցկացրել է միշտ բանտերի և արկածների մէջ, արդ՝ ի՞նչպէս է լինում որ նա այսքան տարիներ անչեղ տարել է յեղափոխական լուծը և հեռու է մնացել, մատնիչութիւնից և դրամաշորթութիւնից, և ընդ ամէնը մի քանի ամիսներու ընթացքում նա դառնում է թէ՛ մատնիչ և թէ՛ դրամաշորթ: Ի հարկէ Ընդհ. ժողովը այդպիսի հարցեր տալու պէտքը չունէր, որովհետեւ երբ յանցաւոր և ստոր հակառակորդը դատաւոր էր լինում իր հակառակորդին այն դէպքում շատ բնական է որ նրանց աչքին երկինքը երկիր պիտի երևար իսկ երկիրն էլ երկինք:

Դաշնակցական խուժանապետներ մեղադրել են մեզ, իբր թէ մենք կեղծ կնիք պատրաստել ենք,

դերամաշորթութեան նպատակով. այժմ պարզենք նրան իսկութիւնը, և պարզենք միեւնոյն ժամանակ այդ առթիւ չէֆերի փՈՐԻ ՅԱԼԷ:

Միհրանի թիֆլիս գալուց յետոյ, չէֆերը տեսան որ գոգոհները իրենց դէմ պայքարում են ո՛չ թէ դատարկ խօսքերով՝ առաջուայ նըման, այլ կազմակերպական միջոցներով, որոնք ունին իրենց «Հ. Յ. Դ. Զինուորական Խորհուրդը», ունին իրենց ժամանակաւոր կօմիտէները ու ենթակօմիտէները, որոնց հետ կապուած են զանազան քաղաքների դաշնակցական խմբերը, կարճ ժամանակից յետոյ էլ՝ տեսան նաև «Զինուորական Խորհուրդ»ի կնիքը: Նախ քան կնիքը հրապարակ գալը նրանք իրենց բանակցութիւնների մէջ ամէն անգամ խնդրում էին մեզ ասելով այսպէս. «Մենք ձեր պահանջներին և բողոքներին հակառակ չենք, դուք կարող էք ձեր համոզմունքները պատշաճօրէն, մեր առաջարկը միայն այն է որ դուք «Ժամ. Զին. Խորհուրդը» կազմալուծուած յայտարարէք և նրա փոխարէն ունենաք խմբերի ներկայացուցիչներ»:

Նրանց այս առաջարկը հետեւեալ նպատակը ունէր. «Ժամ. Զին. Խորհուրդը» կազմալուծուած յայտարարելով, նախ մեր սկսած պայքարը պիտի կորսնցնէր իր հեղինակութիւնը, որովհետև զանազան խնդիրների համար մեր կողմից բանակցողները իրենց առաջ ներկայանալու էին որպէս անհատներ, իսկ անհատները պահանջուած ուժը և կամքը չպիտի ունենային իրենց հետ խօսելու պարզ և դժբախտ իսկական խօսքերով, ահա այսպէս, մեզնից իւրա-

քանչիւրը իր գլխին կախուած պիտի տեսնէր կազմակերպական վայրագ սպառնալիքը:

Նրանք այս միջոցաւ պիտի յաջողէին խեղդել մեր ազատ բողոքները մեր կողմից: Երկրորդ. «Զին. Խորհուրդը» իւրաքանչիւր շաբաթ հրատարակում էր մի քանի թուցիկներ և տարածում էր ժողովրդի լայն խաւերի մէջ, որոնք խիստ ծանր տպաւորութիւն էին թողնում Արև. շանտաժիստների և Կ. Կօմիտէի անդամ մատնիչ Մանասեանցիների վրա և եթէ մեր կողմից «Ժամ. Զին. Խորհուրդը» կազմալուծուած յայտարարուէր այն ժամանակ խմբերի ներկայացուցիչները անկարող էին իրենց ստորագրութեամբ թուցիկներ բաց թողնելու և այն դէպքում Արև. շանտաժիստների դիմակը ծածկող վարագոյրը ո՛չ ոք կը համարձակուէր պատռելու:

Եւորհիւ «Ժամ. Զին. Խորհուրդի» տարածած թուցիկներին և նրա պրօպագանդային արձակուեց ժողովրդական լեզուի կապանքները, և այնուհետև շրջաններից անհամար նամակների տարափներ էր թափվում խմբագրատունները: Այսպէսով հրապարակուեց թշուառ ժողովուրդի մէջ կատարուած դաշնակցական բռնութիւններն ու ոճիրները որոնք մինչև այդ օրը անյայտութեան մէջ էին թաղուած դաշնակցական սպառնալիքներով:

Հրապարակի վրայ երբ սկսվեց գործածուել «Ժամ. Զին. Խորհուրդ»ի կնիքը, մեր հակառակորդներն իրար անցան, որովհետև կնիքի գործածութեամբ «Ժամ. Զին. Խորհուրդ»ի հեղինակութիւնը աւելի մեծանում էր և միեւնոյն ժամանակ

իրենց դէմ մղուող պայքարը ազատվում էր իր նիւթական նեղ միջոցներից :

Կնիքի գործածման առթիւ , հակառակորդները մի կողմից մեզի սպառնալիքներէն անուամ , իսկ միւս կողմից էլ հասարակութեան մէջ տարածում էին «որ Միհրանը կեղծ կնիք է պատրաստել և ըսկըսել է դրամաշորթութեան» :

Կնիքի գործածութիւնը խափանելու համար նրանց կատարած բոլոր ջանքերն ու ճիգերը բոլորովին ապարդիւն անցան , որովհետեւ մեզ հետ կապուող հասարակութիւնը շատ լաւ էր ըմբռնում կնիքի նշանակութիւնը , նաև հասկանում էր որ «Ժամ . Զին . Խորհուրդ»ը առանց կնիքի օրինաւոր հաշիւներ չէր կարող պահել , որովհետեւ նրա հետ կապուած էր քաղաքներ և հազարաւոր ընկերներ , շատ պարզ է որ այսպիսի մի ընկերութիւն քամիով չպիտի շարժուէր , նա պիտի ունենար իր դրամական մուտքը և ելքը , իսկ այդպիսի գործունէութիւնը պիտի կառավարէր «Ժ . Զ . Խ .»ի կնիքը , և ո՛չ թէ զանազան մարկոսների ստորագրութիւնները :

Հակառակորդները երբ տեսան որ իրենց ըստպառնալիքներն և ստորնութիւնները տնայնող անցան , այս անգամ դարձեալ դիմեցին բանակցութեան միջոցին , որը եղաւ նրանց ամենավերջի բանակցութիւնը մեզի հետ :

Բանակցողները այս անգամ ընտրուել էին ամբողջապէս տաճկահայաստանցիներից , բանակցութիւնը խաղաղ անցնելու համար նրանք Դարմանեանցին խնդրել էին որ Միհրանը առանձին բա-

նակցի : Որոշուած տեղը Միհրանի հետ գնացի նաև ես . այնտեղ էին Սվազցի Մուրատը , Սմբատը , Տիգրանը , Աւօն և Վանեցի Տաճատ Վրդ .ը :

Քաղաքացիական հազուստներով յեղափոխական Տաճատ վարդապետը լուրջ և ցաւալի ձայնով սկսաւ բացատրել տաճկահայաստանի վիճակը . երկար ճառելուց յետոյ վերջացուց այսպէս , «Պրն . Միհրան յարմար մօմ էն տը , ձեռքից փախցնելու չենք , Սուլթանը արդէն ծանր հիւանդութեան մէջ է իսկ Պուլկարիան Տաճկաստանի դէմ պատերազմական պատրաստութիւնների վրայ է , Դաշակցութիւնը ի հարկ է այսպիսի յարմարութիւնները ձեռքից ի բաց թողնելու չէ . նա էլ պիտի սկսի պատրաստութիւնների , շատ շուտով ուժ պիտի կեդրոնացուի թէ Պարսկաստանի գծի վրայ և թէ Կարսի ու Երևանի սահմանների վրայ , այժմ եկանք ձեզ խնդրելու որ , հրապարակի վրայ իջած անախորժութիւններին վերջ տրուի սրպէսզի սահմանների վրայ պատրաստուելիք արշաւախմբերը մեր ներքին անախորժութիւններով առանձին արգելքների չի հանդիպին . մենք ձեր բողոքին հակառակ չենք մինչև իսկ մասամբ էլ համամիտ ենք : դուք ձեր բողոքը կարող էք շարունակել մինչև Ընդ . Ժողովի դումարումը , և յուսով ենք որ ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ պիտի մերժէ «նախագծի» գործունէութիւնը Դաշակցութեան անուան առկայս մասին վստահ եղիք» :

Դաշակցութեան ներքին կռիւը , այս վերջին օրերում բաւական խիստ կերպարանք ստացաւ , որի զլխաւոր պատճառը եղաւ «Ժամ . Զին . Խոր-

հուրդ»ի կնիք գործածելը. այժմ մենք խնդրում ենք ձեզնից որ, ի սէր Հայաստանի և ի սէր մեր դժբախտ ժողովուրդի ազատութեան՝ դադարեցնէք կնիքի գործածումը» :

Մենք ամենայն համբերութեամբ լսելով բանակցողների լաւ սերտած դասերը, որոնց դասատուն էր Արե. բիւրօն, և որոնց բանակցութիւնները մեզ հետ միշտ հիմնուած է եղել սպառնալիքների, ստերի, կեղծիքների և դաւադրութիւնների վրայ և մեր անհաշտ հակառակութիւնների այսքան երկարանալուն պատճառը գլխաւորապէս եղել է նրանց բանակցութեան այս զզուելի միջոցները, որոնց իւրաքանչիւր խօսքին մէջ մարդ կը տեսնէր խաբէութիւնը, սուտը և կեղծիքը :

Նրանց առաջարկին մենք պատասխանեցինք հետեւեալը. —

«Շատ ուրախ ենք որ դուք մեծ ոյժերով արշաւելու էք երկիր. եթէ ձեր այս ասածները ճիշդ են, ուրեմն կը վստահեցնենք ձեզ, որ սահմանի վրայ երբ ձեր առաջին հրացանը պայթի, երկրորդ հրացանը պարպողը մենք կը լինինք, արդէն մեր ամբողջ հակառակութիւնները առաջ է եկել այդ պատճառաւ, հետեւապէս ձեր այս քայլը միակ միջոցը պիտի լինի մեր բոլոր վէճերին վերջացնելու, հակառակ դէպքում, եթէ մենք ձեր յետեւիցը երկիր չի մտնենք և շարունակենք ներքին կռիւը, այն ժամանակ դիտեցէ որ ժողովուրդը ինքը պիտի արհամարհէ մեզ, և նրա այդ արհամարհանքը ըստ ինքեան վախճան կուտայ մեր պառակտիչ գործունէութեանը» :

Մեր խօսքերից վերջը, նրանք պոռոտախօսութեամբ դարձեալ յեղյեղեցին իրենց օգային արշաւախմբերի նպատակը, ու կրկին խնդրեցին որ, «իրենց խէթէր համար դադարեցնեն կնիքի գործածումը» : Միհրան նրանց խէթէրը և թախանձանքները բացարձակապէս մերժելով ասաց «որ ընկերների խէթը այսպիսի բանակցութիւնների մէջ բոլորովին նշանակութիւն չունի, որովհետեւ մեր վէճը ժողովրդական արհամարհուած իրաւունքների շուրջն է առայժմ մեր գործածած կնիքը ո՛չ մի՛ բանով արգելք չէ հանդիսանում ձեր տաճկաստան մտնելու գործունէութեանը» :

«Ժամանակաւոր զինուորական խորհուրդը շարունակելու է իր սկսած պայքարը «նախագծի» դէմ, որով անհրաժեշտ է որ գործածուի կնիքը, իսկ երբ մենք կը տեսնենք որ Տաճկաստանի մէջ պահանջուած ոյժը մտնելու է, այն ժամանակ կընիքի հետ տմէն բան կը վերջանայ» :

Այսպիսի մի կարգ խօսքերից յետոյ բանակցութիւնը վերջացաւ աղմուկով և սպառնալիքով : Մեր գլխուն անցած անհամար հալածանքների և սարսափների շնորհիւ, այժմ հնարաւորութիւն չունիմ «Ժամ. Զին. Խորհուրդի» հաշիւները իմ այս բացատրութիւններու մէջ մէկ-մէկ ներկայացնելու, բայց եթէ չեմ սխալվում յիշողութեանս մէջ, ընդամէնը «Ժ. Զ. Խ.»ի տրամադրութեան տակ անցած է մօտաւորապէս 7,000-8,000 ռուբլի փող, այս գումարի մօտաւորապէս կէսը յատկացուած է տպագրութեան ծախքերի վրայ, իսկ մի մասն էլ «Ժ. Զ. Խ.»ի յանձնարարութեամբ զանազան քա-

ղաքներ ճանապարհորդող ընկերների ծախսերին, երրորդ մասն էլ յատկացուած է «2. 10.»-ի տրամադրութեան տակ եղող թուուցիկ խմբին: Իսկ Արև. բիւրօն մեր այս «8,000» բուրլուն դէմ ընկառած է 500,000 բուրլի և թերևս աւելի:

Շնորհիւ այս կէս միլիօն հսկայական գումարի նրանց յաջողվեց թէ՛ իրենց գոյութիւնը պահպանելու թէ՛ մեր ոյժը ջլատելու և թէ՛ ընդհ. ժողովին էլ տալու իրենց ցանկացած ուղղութիւնը:

Չնայած որ նրանք տէր էին այնպիսի հսկայական ուժի, այնուամենայնիւ պայքարի ամբողջ ընթացքում մեր դէմ գործածեցին ամենաստոր դէնքերը: Նրանք շատ անգամներ տեսնում էին մեր իրաւացիութեան առաջ իրենց ոյժի տկարութիւնը, բայց անարգ «ես»ը թոյլ չէր տալիս որ խոստովանէին իրենց յանցանքը և սխալը: Այս կէս միլիօն փողից, հարիւր հազար բուրլին, երեք ամսուայ ընթացքում սպառեցին մեր վրայ:

Մէկ Միհրանին սպաննելու համար, երբ մի կազմակերպութեան կողմից ոչնչացվում է այսպիսի մի հսկայական գումար, այն պերճախօս փաստը իսկ ապացուցանում է նրանց ցած և սև հոգի լինելը:

Միհրանը վիրաւորուելուց վերջը, այս հարիւր հազար բուրլիով նրանք գնեցին օրիորդներ, Անահիտին, ռուս օրիորդներ՝ Մարիաններին, ռուս Պէդրէներին, Ձէքէզախօս Հային, և վարձկան խմբերին, իրենց համալսարանական ղեկավարներով, — և այնուհետև այս գետնաքարշ արարածները ընկան քաղաքից քաղաք:

Հարիւրաւոր բուրլիները սառույցի նման հալվում էին շոգեկառքերի և շոգենաւերի երկրորդ և առաջին կարգերի մէջ, հալվում էր պուֆէների, հիւրանոցների և զանազան զբօսավայրերի վրայ, և հալվում էր բուրլիները զեղիս և շուայտ կեանքի մէջ: Երևակայեցէք երբ տէճօրիստական գործերի յաջողութեան համար հիւրանոցներից վարձում են ռուս աղջիկներին նշանաւոր գումարներով, և նրանց փէշերից բռնած ընկնում են քաղաքէ քաղաք, հետեանքը արդէն պարզ կը լինի: Արև. բիւրօի գետնաքարշութիւնը այն աստիճանի հասաւ որ, նրա սաները ամենայն ստորութեամբ սողացին մեր բնակարաններից ներս և գալարվեցին Միհրանի անկողնի շուրջը և իրենց դժոխային սրտերից ցաւակցութիւններ յայտնեցին մեր վիճակին, իրենց թունաւոր շրթունքներով համբուրուեցին մեզ հետ, և մինչև իսկ ապառաժ աչքերից արտասուքներ թափեցին մեր պռաջ. օ՛, այս բոլորը յիշելով, իմ մէջս յարուցվում է, զգուանք, միմիայն զըզւանք:

Մեր վրայ բարդուած կեղծ կնիքի և դրամաշորթութեան մեղադրանքի մէջ թէ ո՛րչափ ճշմարտութիւն կայ ալ իւրաքանչիւր մարդ կարող է հասկնալ զայն. և դրա համար է որ Ընդհ. ժողովի դատաստանական ատեանն չէ կամեցել հասարակութեան յայտարարելու մեր պատրաստած կեղծ կնիքի մանրամասնութիւնները, միայն բաւականացել է դատարկ մեղադրանքներով անուանարկել մեզ:

Երրորդ մեղադրանք. — Ընդհ. ժողովը մեզ

մեղադրել է մի շարք անուանարկիչ թուղթիկներ հրատարակելու մէջ :

Ճիշդ է . մենք տարածել ենք մի շարք թուղթիկներ , որոնցմով կամեցել ենք շեշտելու դաշնակցական ղեկավարների սնանկութիւնը . սակայն այս թուղթիկներուն տարածմանը մեծ մասամբ էլ իրենք են առիթ տւել մեզ :

Երբ նրանք մեզ արատաւորելու նպատակով լրագրական էջերից մեզ անուանում էին բախդաւընդիւրներ և արտաքսուած խմբապետներ . շատ բնական է որ իրենք էլ մեզնից պիտի լսէին Արև . բերօյի փոխարէն — «Արև . շանտաժիստ» — բառերը : Որովհետև Միհրանները Տաճկաստանի մէջ կորցրել էին տուն ու տեղ , հայր-հօրեղբայրներ , նիւթական միջոցներ և շատ ազգականներ , իսկ Դաշնակցութեան շարքերի մէջ էլ 16 տարիներ գործել են և երկար ատեն տառապել են բանտերի , տանջանքների և թշուառութիւնների մէջ , նաև կըռիւնների վայրն էլ թողուցել են շատ ընկերների :

Ահա մէկ օրէն միւսը երբ այսպիսի անցեալով Միհրանները Դաշնակցութեան մէջ բաղդախնդիրներ են դառնում այն դէպքում , ինչո՞ւ չպիտի լինի Արև . Բերօն Դաշնակցութեան մէջ «շանտաժիստ» , երբ նրանք յեղափոխական գործէ դուրս , միմիայն յեղափոխական վարիչներ են յորջորջուել , նրանց ո՞ր արժանիքը , և ո՞ր զոհաբերութիւնը մեզ պիտի ամաչեցնէր որ մենք իրենց ճակատին չ'առէինք իրենց արժանի ածականները :

Զորրորդ մեղադրանք . — Այս մեղադրանքը այն է եղել որ հրատարակել ենք «Մեղադրական

ակտ» և «Զին . տիկտատուրա» վերնագրով թուղթիկները , որոնցմով մտադիր ենք եղել բռնի միջոցներով գրաւել Դաշնակցութեան գոյքը և հաստութիւնը :

Ենթադրենք որ մտադիր ենք եղել , այս բոլորը անելու , բայց աշխարհի ո՞ր դատարանը օրէնք է ունեցել դեռ ևս չի գործուած յանցանքի համար պատիժներ տնօրինել մարդկանց :

Այդպիսի օրէնքներ ունեցաւ միայն Դաշնակցութեան Դ . Ընդհանուր Ժողովի դատաստանական չարագործ ատեանը , և նա առանց վարանելու արձակեց իր մահաւճիւղները , յանցաւորների բացակայութեանը :

Դ . Ընդհ . Ժողովի կողմից «Հ . Յ . Դ . ահաբեկիչ մարմինը»ի այս չարագործ խմբակը՝ կովկասի մէջ հաւաքելով իր շուրջը ոճրագործների վարձկան խմբերը , որոնք երկար ամիսների ընթացքում վարձատրվում էին յատկապէս այդ օրուայ համար , որոնք իրենց հրէշային ոճիրների սարսափներով ըսկըսան ահաբեկել կովկասի ամէն մի անկիւնը , և հասարակութիւնը ապշած դիտում էր կատարուող ենիչէրիութիւններին :

Թիֆլիսից Միհրանի մեկնիլը գէպի Արմաւիր , յոյժ նպաստաւոր առիթ մը եղաւ չարագործ խմբակին կատարելու իր առաջին յարձակումը , նախ՝ Միհրանի վրայ որպէս զի այդպիսով կոտրած լինի հակառակորդ բանակին ղեկը :

Տասը հոգուց բաղկացած վարձկան խումբը մի ամբողջ ամիս լրտեսելէ , և ամենաստոր դաւադրութիւններ պատրաստելէ յետոյ , յաջողվում է

մի գիշերուայ մթութեան մէջ գաղտագողի մօտե-
նալ եկեղեցու պարիսպների առաջ որ տեղ կանգ-
նած են եղել Միհրանը և ընկերները. չարագործ-
ները այդ պահուն համազարկ են պարպում մե-
րոնց վրայ. համազարկը կրկնվում է մի քանի ան-
գամներ ևս, այնտեղ անմիջապէս սպանվում է
Վարդապետեանցը, մահացու կերպով վերաւորվում
է կոփեցի խէչօն, և երեք ծանր վէրքերով էլ վի-
րաւորվում է Միհրանը, նրանց կողմից էլ վիրա-
ւորվում է երկուսը: Յաջորդ օրը հեռագիրը մեզ
տեղեկացուց Արմաւիրում կատարուած դէպքը.
չէ՛ֆերը անմիջապէս հասարակութեան մէջ լուրեր
տարածել տուին որ «Միհրանականները իրար են
կոտորել Արմաւիրի մէջ». կատարուած դէպքը
Թիֆլիսի հասարակութիւնը յուզեց, բայց այդ օրը
Թիֆլիսի մէջ անցաւ խաղաղ:

Յաջորդ օրը Հաւլապարում մեր և նրանց խում-
բերը ունեցան մեծ զինուած ընդհարում. այդ կը-
ռիւի մէջ մեր կողմից սպանվեց Վասիլը, իսկ նը-
րանց կողմից սպանվեց երկուքը: Թէ՛ Արմաւիրի
դէպքը և թէ՛ Թիֆլիսի ընդհարումը մեր ընկերնե-
րի վրայ թողուց իրստ ճնշող տպաւորութիւն:

Վասիլի սպաննութիւնից վերջը հակառակորդ-
ները սկսան բանակցիլ մեր աչքի ընկնող ընկերնե-
րի հետ. նրանք իւրաքանչիւրի հետ խօսում էին
առանձին, խոստանալով կեանքի ապահովութիւն
եթէ իրենց կողմը անցնին, իսկ հակառակորդնե-
րին էլ սպառնում էին անխուսափելի մահը:

Շնորհիւ այս ձևի բանակցութեան, մեր ընկեր-
ների մէջ առաջ եկաւ լքում և յուսահատութիւն,

որովհետեւ նրանք բացարձակ տեսնում էին հրա-
պարակի վրայ սաւառնող Դաշնակցական վայրա-
գութիւնը: Չորրորդ օրը ընկերների մի մասը հա-
մաձայնուեցին նրանց առաջարկներին, և անցան
հակառակ կողմը, իսկ մի քանիսն արհամարհելով
հակառակորդների բռնութիւնը՝ յարմար դատեցին
որոշ ժամանակով հեռանալ Թիֆլիզից:— Հակա-
ռակորդների աչքի փուշը Թիֆլիսի մէջ մնացի մի-
նակ ես, այս անգամ նրանց խուլիգանական ամ-
բողջ ուժը ուղղուեց իմ դէմ, ինծի հետ կար նաև
20 հոգուց բաղկացած մի խումբ, որոնք պատրաստ
էին ամէն րոպէ չափուելու հակառակորդի հետ:

Պայքարի ամբողջ ընթացքում մեր ընկերները
այնպէս էին համոզուած որ, հակառակորդները
երբ էլ լինի, մեզ հետ չափուելու են գէնքի ու-
ժով, և այս անելու համար նրանք սպասում էին
յարմար ժամանակի:

Մեր ժողովներում շատ անգամներ ընկերների
կողմից առաջարկներ է եղել որ նախադրական եղո-
ղը նախ մենք լինինք, սակայն ընկերների այսպի-
սի առաջարկները երբ որոշ գոյն էր ստանում այն
ժամանակ այդպիսի մտքերի դէմ հակառակող ըն-
կերներից ամենախիստը ես էի լինում, եւ ա-
մենակծու խօսքերով յարձակվում էի այս
ու այն ընկերով վրայ, խափանելու նրանց առա-
ջարկները, թէև ինքս էլ համոզված էի որ հակա-
ռակորդների մէջ այսպիսի տրամադրութիւններ և
համոզմունքներ կան, բայց Շխալու սպաննութիւ-
նից յետոյ չէի կարող հաւատալ, որ նրանք ընկե-
րասպան սուրը դարձեալ կը վերցնեն մեր վրայ:

ես իմ այս հաւատքի մէջ մինչև վերջը համուշ-
ւած՝ ամէն անգամ խափանել եմ իմ ընկերներին
առաջարկները, սակայն հակառակորդների կատա-
րած վերջին ստոր սպաննութիւնների առաջ այլևս
համբերել չէի կարող, և պատրաստ էի ամենայն
հաճութեամբ ձեռքովս վերցնելու այն սուրը որին
ես ամբողջ հոգով ատոււմ էի, չնայած որ ես պատ-
րաստ էի մի րոպէ առաջ թափելու իմ երակներին
մէջ եղած վրէժի արդար ցասումը, բայց դարձեալ
վարանում էի, որովհետև հաւանական էր որ իս-
կական չարագործների տեղ բոլորովին անմեղ մար-
դիկ ընկնէին մեր ընդհարումներով. ահա այսպիսի
մտածմունքով ես ստիպուեցայ իմ մօտ եղող ըն-
կերներին համոզելու, որպէս զի հեռանան ինձ
մօտից: Ընկերները խիստ դժկամակութեամբ ըն-
դունեցին իմ առաջարկը. նրանք չէին կամենում
որ այսպիսի մի վտանգաւոր դրութեան առաջ ինձ
թողնէին միայնակ, նրանք ինձ ստիպում էին որ
զոնէ մի հոգու չհեռացնեմ, բայց ես յայտնեցի
նրանց խորին չնորհակալութիւնս և հեռացրի. այ-
նուհետև ես մնացի միայնակ մեր փոքրիկ Քրիս-
տափորի հետ:

Ընկերներին հեռացնելու իմ վերաբերմունքը
հակառակորդներին թէ՛ ուրախացուց և թէ՛ զար-
մացուց: Այս միջոցին ահաբեկիչ մարմինը ծան-
րանալով իրենց կողմը անցնող մեր նախկին ըն-
կերների վրայ, նրանցից պահանջում էր «Զին-
ւորհօւրդ»ի կնիքը, հաշիւները և գէնքերը: Նրանք
թէև ասել էին որ այդ բոլորը Յարէթի տրամադ-
րութեան տակ է գտնվում, այնուամենայնիւ,

խուլիգանական մարմինը նրանց օձիքը բաց չէր
թողնում, և ստիպում էր նրանց որ Յարէթէն պա-
հանջեն: Խուլիգանների սպառնալիքի տակ, նախկին
ընկերները ստիպվում են մի նամակ գրել ինձ,
որով խնդրում էին ինձմէ որ յանձնեմ պահան-
ջուած իրերը: Նրանց նամակը ստանալով ես մի
երկտողով մերժեցի այդ առաջարկը:

Մի քանի օր վերջը ես մտադրուեցայ, Թիֆլի-
սից մեկնելի դէպի Պիատիգորսկի, Միհրանի մօտ,
որը ծանր վէրքերով պառկած էր հիւանդանոցում:
Կէս օր անցել էր սպասում էի Քրիստափորին որ
մի քանի նամակի ծրարներ բերել տայի:

Քիչ վերջը ներս մտաւ Քրիստափորը, և յայտ-
նեց որ «փողոցի վրայ, մի խումբ մարդիկ, ուղե-
ցին ինձ բռնելու բայց ես մի կերպ փախայ»: Քրիս-
տափորի հետ պատահած անցքի առթիւ, ստիպ-
ուեցայ ես ինքս գնալ ծրարները բերելու, և երբ
կամենում էի դուրս գնալ, մեր Քրիստափորը
խնդրելով ասաց. — «Եղբայր, դո՛ւ մի՛ գնա. քեզ
հետ կարող է վատբան պատահել»: Նրա խօսքին ու-
շադրութիւն չդարձնելով գնում էի, այս անգամ
նա՛ աչքերը լեցուած կրկին խնդրեց որ դուրս չի
գնամ. իսկ ես յանդիմանելով նրան՝ դուռը վրա-
յից ծածկելով դուրս գնացի. իմ յետևից աննկա-
տելի կերպով սենեակից դուրս է գալիս նաև Քր-
իստափորը: Երբ գլխաւոր փողոցի վրայ հասայ,
որձարանի առաջ անցայ մի խումբ վարձկանների,
որոնք ինձ տեսնելով սկսան նախապատրաստու-
թեան: Նրանց կարեւորութիւն չտալով, դիմեցի
քիչ հեռու գտնուող խանութը, պահանջելով մի

քանի ծրարներ և անմիջապէս դարձաւ փողոցի վրայ դիտելու ինձ հետապնդող չարագործ խմբի գործողութիւններին. նրանք մի քանի մասերի բաժնուած սպասում էին իմ դուրս գալուն:

Իմ տեսած չարագործներին զատ կան եղել նաև փողոցների մուտքի վրայ սպասողներ, որպէս զի որ փողոցի վրայ դառնալու լինիմ ինձ դիմաւորէ անխուսափելի մահը:

Րոպէն ճշող էր. խանութի մէջ երկար ընկածներ սպասելու համբերութիւն չունէին. ես մտածում էի մի ընկած առաջ առանց դէպքի հեռանալ ինձ շրջապատող վտանգից, ուստի ստանալով ծըրարները խանութից դուրս եկայ չորս կողմս դիտելով. հազիւ մօտեցել էի դեղարանի դրան, տեսայ որ այնտեղի կանգնողները բարձրացրին իրենց զէնքերը:

Նրանց զէնքերի պայթիւնի հետ պայթեց նաև իմ զէնքը: Ահա այսպէսով ամէն կողմից իմ վրայ կրակվում էր զէնքեր. «ՄԵՆՔ ԱՅԴՏԵՂ ԹԻՖԼԻՍԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԷՆՔ ԱԶԱՏՈՒՄ», հրապարակի վրայ գտնուող մակագէտները վայրկենապէս փակուեցին. դարատաւօն և նրա կողքին կանգնող կողակը թողուցին մեզ և փախան, ու տակաւին մեր կռիւը շարունակվում էր փողոցի մէջ:

Այդտեղ ես վիրաւորուեցի ազդերիցս, իսկ յարձակվողների կողմից վիրաւորուեց երկու-քը: Թէև զէնքերի դադարումից յետոյ դէպքի վայրը եկաւ կողակների խումբը, բայց ես արդէն պահուած էի հարեանների մէկի բնակարանում:

Իմ վէրքի մէջ մնացել էր գնդակը, բայց կառավարութեան հարցումներին խուսափելու նպատակով ստիպուեցայ չգնալ հիւանդանոց: Երեկոյեան բարեկամներիցս մէկը պատմեց իմ վրայ յարձակողների խայտառակութիւնները. ահաբեկիչները իրենց յարձակումից վերջը խմբով գնում են գինետանը, և սկսում են արբեցողութեան: Երբ մինակ մնացի իմ այդ վիճակի մէջ ես զգացի խոր ցաւ, այդ ընկած պատրաստ էի ամենայն անկեղծութեամբ ներելու իմ կեանքը խլել փորձողների յանցանքը, որովհետև նրանք խեղճեր էին և զրգազդներ. որովհետև չար մարդիկ թունաւորելով նրանց հոգիները և զգացմունքները նրանց դարձուցել էին ոճրագործութեան զէնքեր, և գործածում էին ամէն տեղ, որովհետև այդ խեղճերը առանց դատելու, կատարում էին չարագործների հրամանները իրենց կեանքի զոհաբերութեամբ:

Մարդիկ հոգով ո՞րքան խեղճ պիտի լինէին որ այսպիսի մի դէպք կատարելուց վերջը գնան նրստին գինետունը և սկսին հարբեալու: Նրանք ո՞ր աստիճանի անզգանք պիտի լինէին որ դէպքից մի քանի ընկած վերջը մոռանում են մտածելու կատարուած դէպքի յաջողութեան և անյաջողութեան մասին, և գինին խմելով թմրեցնում էին իրենց զգացմունքները և խիղճերը:

Այսպիսի մտածմունքներով, ամբողջ գիշերը արթուն անցուցին:

Մի քանի օրից վերջ, վէրքս դեռ բուրրովին չի լաւացած մեր Գրիստափորի հետ Թիֆլիսից մեկնեցայ դէպի Պիատիգորոսի, Միհրանին մօտ, ուր

նա ծանր վէրքերով պառկած էր անկողնում :

Հիւանդանոցում նա մնացել էր ընդամէնը մի քանի օր, և ետքը փոխադրվել էր մի մասնաւոր բնակարան : «Նէմէրտ» հակառակորդները լուրեր էին տարածել որ Միհրանին պատճառով ռումբ պիտի ձգուի հիւանդանոցում : Հիւանդները այս լուրով ահաբեկուած, հաղորդում են իրողութիւնը բժիշկներին, այս պատճառաւ, բժիշկ Անգլիցեը խնդրել էր Միհրանէն որ տեղափոխուի մասնաւոր բնակարան, խոստանալով իրեն բժշկել այնտեղ :

Պիատիգորոսկում մենք մնացինք մօտաւորապէս երկու ամիս, այդ երկու ամսուայ ընթացքում համարեա թէ կտրուած էինք դրսի կեանքից, որովհետեւ մեր ապրած բնակարանի սենեակները մեծ մասամբ հակառակորդների տրամադրութեան տակ էր, և ինքնապաշտպանութեան մեր իւրաքանչիւր շարժումները ամէն ժամ հալոյրդվում էր դուրսը մեզ սպասող 30 հոգուց բաղկացած տէռօրիստական խմբին, որոնց ղեկավարներն էին Շարաֆեան և Աւագեան համալսարտնականները :

Այս երկու ամսուայ ընթացքում մեր դէմ պատրաստուեց շատ դաւադրութիւններ սակայն նրանց բոլոր ձիգերը մեր ձեռք առած միջոցների շնորհիւ անյաջող անցան :

Զինայած որ գտնվում էինք այսպիսի ծանր պայմանների մէջ այնու չմտածեցինք իսկ մեր դրութիւնը պարզել կառավարութեանը և նրա միջոցաւ հեռացնել մեր գլխից կախված սպառնալիքները, և անխուսափելի մահը : Ահա այսպիսի ծանր պայմանների տակ, մենք համբերութեամբ, տա-

րինք մեր դէմ ուղղուած բոլոր դաւադրութիւններն և հալածանքներն, և չի կրցանք դիմել կառավարութեանը, ո՛չ թէ մատնելու այլ անկողնում պառկող վիրաւորեալի գլխից հասնող հեռացնելու :

Պիատիգորոսկում երկու ամիս ամենավտանգաւոր օրեր անցնելուց վերջը, գիշերուայ մէկի մէջ հեռացանք հոնկից : Միհրանի ազդրի վէրքը դեռ լաւացած չէր, նա մինչև իսկ ուսափայտերի վրայ կանգնելու անկարող էր : Կէս գիշերից վերջ ահադին դժուարութեամբ տեղափոխեցինք նրան կայարանը, և նոյնքան դժուարութեամբ էլ տեղաւորեցինք գնացքի մէջ :

Գնացքը շարժուեց բաւական վերջը Միհրանը յանկարծ յիշեց որ, իր փողամանը մոռացել է սենեակում սեղանի վրայ, փողի կորուստը մեծ չէր, բայց մենք գտնվում էինք այնպիսի պայմանների մէջ, որ այդ փողը պիտի փրկէր վեց մարդու կեանքը : Փողամանի մէջ մօտաւորապէս կար 380 ռուբլի, առկէ գատ սենեակում մոռացել էինք նաև կարի մի մեքենայ և մի վերմակ : Այս կորուստով, մեր մտածմունքները, սկսաւ աւելի սաստկանալ, մեր բոլորի վրայ կը գտնվէր հազիւ 18 ռուբլի, որը բաւական չէր, մինչև իսկ չոգեկառքի տոմսակների գնման, այսպիսի մտածմունքներով հասանք «Մէնէրէլնի» կայարանը : Մէնէրէլնիից որոշեցինք յետաձգել ճանապարհորդութիւնը, սրպէս զի մեզնից մէկը վերադառնայ Պիատիգորոսկի մոռացուած փողի համար :

Մէնէրէլնիից, մեր Գրիստափորին հետ վերադարձանք Պիատիգորոսկի, դեռ չէր լուսացել,

Հասանք մեր ապրած բնակարանը, լուսամուտից երևում էր տանտիրոջ սենեակի ճրագը, սկսանք բաղխել դուռը, մեր ձայնը լսելով, նա իսկոյն Հանգեցուց ճրագը, և մօտաւորապէս, հինգ րոպէ ուշացած Հազիւ եկաւ դուռը բանալու։ Նրան յայտնեցի մեր կորուստի մասին, բայց նա բոլորովին ուրացաւ։ Շատ ստիպումներից վերջը, խոստացայ իրեն նուէր տալ 100 ռուբլի, սակայն նա դարձեալ ուրացաւ։ մենք երկար չէինք կարող սպասել, և դրա համար էլ, վերցրինք մեր մոռացած մեքենան և վերմակն ու անմիջապէս մեկնեցանք Մէնէրէլնի, ճանապարհորդութեան ընթացքում Եկատէրօնատարում, մի բարեկամից ստացանք 25 ռուբլի օգնութիւն և այնտեղից Հասանք Նովրոսկի քաղաքը։

Նովրոսկուց Միհրանը, Ջարուհին և Քրիստափորը, մեկնեցան դէպի Եալդա իսկ ես էլ Յովհաննէսի և Սերգոյի հետ վերադարձանք, կրկին Պիատիգորոսկի։ Մեր վերադառնալու նպատակն այս էր, որ գուցէ մեզ յաջողուէր յետ ստանալ մեր կորուստը, իսկ հակառակ դէպքում, գնալ Արմանութիւն։ Պիատիգորոսկի կորուստը կրկին չյաջողվեց յետ ստանալ, այնտեղից մենք անցանք Արմաւիր։ Ճանապարհին նոյն գնացքով, մեզ հետապնդում էին 10 հոգուց բաղկացած տէնօրիստական խումբը, որոնք ծանօթ լինելուն պատճառաւ, գընացքի երկրորդ կարգի մէջ պահուել էին, երթեւեկութիւն չանկելով կայարանների առաջ։ Այդ խմբի մէջ էր Երեւանցի Մարտիրոս անունով հրէշը։

Այդ օձը մի քանի անգամներ Միհրանին խաբելու յաջողութիւն ունեցել էր, և նրա կեանքի դէմ կատարուած դաւադրութիւնների մէջ էլ խոչոր դերեր խաղացել, այնուամենայնիւ, նա Միհրանին հաւատացրել էր ինքզինք որպէս ջերմ բարեկամ և գաղափարակից։ այդ սողունի հետ ես էլ ծանօթացայ վերջի ժամանակները Պիատիգորոսկում, մեր սենեակի մէջ, և այդ մի անգամուայ ծանօթութիւնն էլ վերջը առիթ դարձաւ ինձ ևս չարաչար խաբելու, որի զարհուրանքը մինչև մահ չի մոռցուի։

Ճանապարհի ընթացքում սողունը մտաւ իմ կեցած գնացքը, և որպէս ծանօթ սկսաւ խօսել ինձ հետ, մի քանի բաներ ասելուց վերջը, յայտնեց որ նախագծականները ուզում են ինձ ևս ըսպաննել որպէս ընկեր Միհրանին, վերջացնելով իր նենգութիւնները, հեռացաւ մեր մօտից։ երեկոյան Հասանք Արմաւիր։ գիշերը մի քանի բարեկամներ տեսնելուց վերջը, մենք գիշերեցինք քաղաքի ծայրում մի ծանօթի տանը։

Մեր տեղը ոչ ոք չէր գիտեր, միայն առտուն սողուն Մարտիրոսը կրցաւ հասկնալ։ Առաւօտեան Ննովք Տ. Աւետիքեանցից ստացանք 50 ռուբլի օգնութիւն, բացի այդ՝ խոստացաւ որ աւելի խոչոր օգնութիւն հեռագրով կը հասցնէ մեզ։

Դրանից վերջ գնացինք մեր հիւրընկալուած տունը և քնեցինք։ Կէս օր անց տանտէրը ձայն տուեց մեզ, և յայտնեց որ ոստիկանութիւնը մեզ հարցուցեր է, տան տէրը ոստիկանութեան հեռացրել է, հաւատացնելով որ ինքը այդպիսի հիւրեր

չունի:

Մատնութիւնը հակառակորդի կողմից էր, այդ մասին հարկ չկար տարակուսիլ, ձերբակալութիւնից ազատուելու համար որոշեցինք հեռանալ, բեռնարարձ գնացքով, հակառակորդներից չի տեսնուելու համար անցանք քաղաքի խուլ փողոցներով, և մտանք կայարան. կէս ժամ վերջը գնացքը պատրաստուեց շարժուիլ, մեր Սերգոն, հասակով, և դէմքով խիստ փոքր էր երևում, նրա ձեռքն էր մեր ունեցած ճանապարհորդութեան ամբողջ իրերը, նա բարձրացաւ գնացքի վրայ, իսկ նրան հետևում էր Յովհաննէսը, այդ ժամանակ ժանտարմներից մէկը հեռուից մատի նշանով կանգնեցրեց Յովհաննէսին, ես այդ նկատելով մտայ կայարանը, միւս դռնից հեռանալու, բայց կայարանի մէջ մի ուրիշ ժանտարմ կանգնեցրեց ինձ ևս, ձերբակալուեցինք ես և Յովհաննէսը իսկ փոքրիկ Սերգոյին յաջողվեց խուսափիլ. մեզ տարին կայարանի մէջ գտնուող ժանտարմական բաժանմունքը, և սկսան խուզարկել մեզ, մեր վրայից առան երկու լաւ ատրճանակներ և մեր վրայի փողերը:

Մեզ հետապնդող տէնօրիստական խումբը երբ դժուարացել են մեր սպանման գործի մէջ, նրանք սողուն Մարտիրոսի միջոցաւ մեզ մատնել են տալիս կառավարութեան որպէս անիշխանականների, որպէսզի Միհրանին թողնելով բոլորովին անպաշտպան, իր անկողնի մէջ, իրենց յաջողուի Միհրանին սպաննութիւնը:

Ժանտարմիան ընդմիջեց իր հարցերով սկսուեց մեր քննութիւնը, այդ ժամանակ ներս մտան

Մկրտումեանցը և Ենովք Տ. Աւետիքեանցը, որոնք լաւ ծանօթ լինելով ընդմիջեցին՝ եկել էին միջամտելու մեր ազատմանը, քննութիւնից յետոյ մեզ տարին բանտը, ամբողջ գիշերը քնել չի կարողացանք, մի կողմից ցայրանում էինք ստոր հակառակորդի յանցաւոր միջոցների վրայ, իսկ միւս կողմից, մտածում էինք որ՝ մեր բանտարկութեամբ Միհրանը մնաց բոլորովին անպաշտպան, այսպիսի մտածումներով Յովհաննէսի հետ, լուսնուցինք գիշերը: Առաւօտ բանտը մեզ այցելելու եկաւ մեր Սերգոն, և պատմեց իր գլխուն անցածը, մեր ձերբակալութիւնից վերջը, նրան էլ ձերբակալում են հակառակորդները, երկար տանջելուց և ծեծելուց վերջը, երբ տեսնում են որ նա Միհրանին ո՛ւր գնալուն մասին ոչինչ չէ յայտնում, նրան ձգում են ներքնայարկը: Այնտեղ նա ժամերով սպասելուց յետոյ, նրան արձակում են, մի ծանօթ հացագործի խնդրանքով: Երբ լսեցի Սերգոյի պատմութիւնը, նրան ասացի որ, գնա, Տէր Աւետիքեանցի ճանապարհածախս առ և մեկնիր Եալդա, թէ՛ դու ազատ կը լինիս այս տեղի բռնութիւններից և թէ՛ մեր մասին էլ կը տեղեկացնես Միհրանին: Սերգոն գնացել էր Տէր Աւետիքեանցի մօտ, բայց նա յայտնել է, որ նրանք չուտով բանտից պիտի ազատուին: Կէս ժամ չանցած Սերգոն ուրախ դէմքով եկաւ մեզ մօտ և յայտնեւ մեր ազատութեան մասին, մի քանի րոպէ վերջը գնաց մեր մօտից: Խեղճ գնաց, միայն այլևս իրար չտեսնելու դժբաղդութեամբ:

Երեկոյեան, գնացքը մեկնելու ժամանակ, բան-

տից մեզ տարին կայարանը, այնտեղ բողոքողները յայտնեց որ, ձեզ ազատում եմ բանտից, միայն Արմաւիրի մէջ այլևս չպիտի մնաք, մինչև գնացք շարժուիլը, ծանօթ մարդիկ ուղարկեցի Սերգոյին գտնելու համար, բայց ոչ ոք չի կրցաւ գտնել դժբաղդ Սերգոյին:

Ժանտարմի հսկողութեամբ մեզ մտնուին գնացքը, մի երկու րոպէ վերջը, մենք հեռանում էինք Արմաւիրից, թէև մի կողմի ուրախ էինք մեր ազատմանը, բայց միւս կողմից՝ Սերգոյի մասին ինկանք խոր մտածմունքների մէջ, որոշ կարծիք չէինք կարողանում յայտնել: Բացի Սերգոյից մենք մտածում էինք նաև մեր անդէն լինելու մասին, որովհետև կառավարութիւնը չվերադարձուց մեր վրայից առած զէնքերը:

Արմաւիրից հասանք Նովրոսի, այնտեղից չոգենաւ մտնելու պատրաստութեան վրայ էինք, այդ ժամանակ մեզի մօտեցաւ հրէշ Մարտիրոսը մի ընկերի հետ, որը մեզ բոլորովին անծանօթ էր, հրէշը սկսաւ իր նենգութիւններով ինձ մոլորեցնել, ասաց որ «Արմաւիրի մէջ Դաշնակցական խնդունեց ինձ սպաննել տալ, ես նրա ձեռքիցը հազիւ ազատուեցայ»։ Նրա հաղորդած այս լուրը, ես էլ լսել էի նաև Արմաւիրի մէջ ուրիշներից, և դրա համար էլ հրէշի խօսքերին բնաւ չի կասկածեցի:

Երբ հրէշը տեղեկացաւ որ գնում ենք Եալդա, նա պատրաստակամութիւն յայտնեց մեզ հետ ընկերանալու, և աւելցուց որ «թէ իմ դրութիւնը կ'ապահովուի և թէ ձեր ինքնապաշտպանութիւնն

էլ ինձմով կ'աւելանայ»։ Ահա այսպէս հրէշի հետ ընկերանալով գնում ենք Եալդա, նրա ընկերը Արմաւիրից չէր քեզախօս հայ մ'էր Մօսէ անունով, չոգենաւի մէջ հրէշը իր ընկերով բարեմասնութիւնները բացատրում էր ինձ, և ինքը Արմաւիրի մէջ ամբողջ ամիսներ նրա հետ եղբօր պէս են ապրել: Մօսէի դրութիւնը կառավարութեան կողմից վճարանքով չէր ստիպուած է մի ժամանակ անծանօթ քաղաքի մէջ ապրելու, Մօսէն իբր թէ ըսպանած է եղել Արմաւիրից կրավչէնկօին (քաղաքապետ) կրավչէնկօի սպաննութեանը, ես ալ Արմաւիրում էի, սողունը իր նենգութիւնները այնպիսի գոյներով էր ծածկում, որ ոչինչ հասկանալ կարելի չէր լինի:

Եալդայում մերոնք սենեակ են վարձել քաղաքից դուրս, Տէրէքովում: Հրէշը Միհրանին էլ նախածանօթ լինելով դրաւեց մեր կատարեալ վստահութիւնը, և նրանք մինչև վերջը ապրեցին մեզ հետ մէկ սեղանի վրայ և մէկ բնակարանի մէջ, միասին էինք խորհրդակցում, և միասին էինք բաժանում մեր ցաւերը, և այդպէս մի ամբողջ ամիս: Սերգոյին մասին թէ՛ Նովրոսիից և թէ՛ Եալդայից նամակներ գրեցինք Արմաւիր, բայց նրա մասին ո'չ մի տեղեկութիւն, չկրցանք ստանալ, երկու շաբաթ վերջը բռնապետի ստանում ենք մի ունէ նամակ, շփոթուած, պատուում ենք ծրարը և կարդում ենք հետեւեալ տողերը. «Չար մարդիկ խլեցին Նովրոսի Տ. Ա. Ետիքեանցի կեանքը, չգիտենք նա ո՞ր մեղքի համար սպաննուեց, չարագործներից մէկը սպաննուած է և մէկն էլ

սկսան խօսիլ. նրանք Միհրանին ասացին որ «թէ և անձամբ ծանօթութիւն չունէինք, բայց ձեր կեանքին և անցեալին ծանօթ լինելով, հետաքրքրվեցանք ձեր տեսութեանը»: Նրանք մեզ հետ խօսեցին խիստ ուրախ, կարծես նախածանօթներ լինէին: Պետրէն մեր վիճակին խիստ ցաւակցեց, և գնալու ժամանակ Միհրանին ասաց որ, եթէ դրամական կարիք կ'ունենաք կարող էք ինձ դիմել, ես պատրաստ եմ օգնելու ձեզ: Այդ օրից անցաւ ութ օր, Քրիստափորը կէս օրուայ ճաշից վերջը գնաց քաղաք ման գալու, մեր տունը ապրող հրէշը պազարից նրան տանում է Պէտրէի ապրած հիւրանոցը. դահլիճները անմեղ երախային չափազանց յարգում են, և վերջն էլ թուղթ են խաղցնել տախինը տարեկան թամար անունով մի հայ աղջկայ հետ, այդպիսով մթացնում են օրը, երեկոյեան ուշ ժամանակ Քրիստափորի և հրէշ Մարտիրոսի հետ տուն եկաւ նաև ոռու Պետրէն:

Քրիստափորի ուշանալուն համար, մենք մտադիր էինք յանդիմանել նրան բայց Պէտրէի ներկայութիւնը արգելք դարձաւ: Պէտրէն իր ուրախ խօսակցութեամբ սկսեց զանազան բաների վրայ խօսիլ. իր խօսակցութեան մէջ նա դարձաւ Քրիստափորին և ասաց «Փոքրիկ Արմիանկան քեզի պիտի տանք». նրա այս խօսքերից մենք ոչինչ չհասկցանք. մի քանի ժամեր նստելուց վերջը նա առաջարկեց հրէշ Մարտիրոսին որ գնանք միասին դիտելու ելեքտրական նկարները:

Պետրէն գնալու ժամանակ խնդրեց Քրիստափորէն որ առաւօտ հիւրանոց բերէ սենեակի պա-

տից կախուած Սերգոյի անբաղդացած մանտիլներ:

Այդ գիշեր հրէշը այլևս տուն չվերադարձաւ: Յաջորդ օրը Քրիստափորը վերցնելով Մանտալինին, գնաց պազար. նրա գնալուց վերջը ես սկսայ աշխատանքի, կէս օր վերջը հրէշը միայնակ տուն եկաւ, նրանից հարցուցինք Քրիստափորին. ասաց որ Արմենակի խանութի առաջ կանգնած էր, հիւր մայ կուգայ. բաւական նստելուց վերջը առանց ճաշելու գնաց, մի քանի ժամից յետոյ, նա դարձեալ եկաւ սենեակ, և սկսաւ հաղորդել մի կարգ նենգ լուրեր: «Իբր թէ Արեւ. բիւրօն մօր նախկին ընկերներին կաշառելով, ուղարկել է Եալդա, թէ որպէս նախածանօթներ մենք, կը վստահինք նրանց, և այդպիսով կը յաջողուի Միհրանի սպանութիւնը: Այսպիսի մի կարգ նենգ խօսքերից վերջը աշխատում էր մի հնարքով, վերցնել Միհրանի բարձի տակ եղած ատրճանակը, իր նպատակին յաջողելու համար, գրպանից հանեց մի փամփուշտ, և Միհրանին առաջարկեց որ, այս փամփուշտից մի տեղ 20 հատ կայ. ատրճանակդ տուր տանիմ փորձեմ, եթէ յարմար կուգայ ատրճանակիդ այն ժամանակ գնեմ այս փամփուշտները:

Միհրանը տեսնելով փամփուշտը, ասաց որ այս բոլորովին անյարմար կը լինի իմ ատրճանակին, և այսպէս նրան չի յաջողուց Միհրանի ատրճանակը տանելու: Սոդուներ մի քանի օր առաջ իմ ատրճանակը առաւ իր վրայ, և իրենինք մեծ լինելու պատճառաւ թողուց ինձ մօտ. մի երկու օր վերջը վերադարձուց իմ ատրճանակը ինձ, զոր նա տալիս և փճացրել էր ասեղը, ես բոլորովին ան-

տեղեակ, փճացած ատրճանակը դրի մէջքս. իմ ատրճանակի հետ պատահած անցքը մենք վերջը լսեցինք քննիչից, այդ բանը պարզել է ոռւս աղջիկը:

Հրէշը իր վերջին գալուստ, արդէն սպաննել էր խեղճ Գրիստափորին: Մարդ ի՞նչ աստիճանի գազան պիտի լինի որ ամենասոսկալի ոճիրը կատարէ, և դրանից անմիջապէս վերջը գայ կանգնի զոհի մօր առաջ, և հնարքներ մտածէ սպաննելու նոյնպէս մօրը:

Հրէշը իր նենգ խօսքերը վերջացնելով հեռացաւ սենեակից. հրէշի յայտնած լուրը մեր մէջ կասկած յարոյց, որ մի գուցէ Թիֆլիսից եկած կեղծ ընկերները հանդիպին Գրիստափորին, և նրա միամտութիւնից օգտվին տեղեկանալու մեր վիճակից, ես վար դրի ձեռքէս աշխատանքը, և գընացի պազար Գրիստափորին փնտռելու: Մինչդեռ գազանները արդէն յօշոտել էին նրա մատաղ կեանքը, այս թուեաւոր մարդկանց խիղճը անգամ չի ճշաց սարսափելի ոճիրը կատարած միջոցներուն: Թէ ինչ ենք անում: Տէրէկովի ճանապարհի վրայ ինձ հանդիպեցին չորս հոգի. նրանք հագնված էին մաքուր և զուլխները ծածկած էին Ֆէսեր: Նրանց դեռ բոլորովին չմօտեցած ես կանգնեցի փողոցի մի կողմի վրայ, և ուշադրութեամբ զըննեցի նրանց ձեւերը, որոնք կասկածելի երեւցին ինձ, նրանք իմ առաջից անցնելով գնացին մեր բնակարանի կողմը, պազարի գլուխը հասայ, հրէշ Մարտիրոսին, և միասին սկսանք որոնել Գրիստափորին, չատ բարեկամների մօտ, հարցուփորձ ա-

նելուց վերջը մենք մտանք այն հիւրանոցը որտեղ ապրում էր ոռւս Պետրէն և միւս դահիճները: Հրէշը մօտեցաւ սենեակներից մէկի դրանը և սկսաւ մի աղջկայ հետ խօսել Պէտրէի մասին. աղջիկը աւել է որ, դեռ Պետրէն չէ եկած: Հիւրանոցից դուրս եկանք և գնացինք մի ծանօթ սրճարանի առաջ, այնտեղ մի քանի րոպէ յուսահատուած ըստպասելուց վերջը յանկարծ տեսնում եմ որ հրէշ Մարտիրոսը չկայ. նրա անյայտանալուց յետոյ շարունակեցի փնտռել Գրիստափորին, երկար որոնելուց վերջը ես դիմեցի տանը ճանապարհը, ենթադրելով որ Գրիստափորը սենեակ գացած կը լինի:

Սենեակում չկար խեղճ Գրիստափորը, նրա այսքան ուշանալը մեր մէջ առաջ բերեց զանազան կասկածներ, սակայն բոլորովին չկրցանք կասկածիլ, որ դահիճները սպաննած կը լինին նրան, մի քանի րոպէ սենեակում սպասելուց վերջը դարձեալ գնացի պազար, մի ժամից աւելի փողոցները տակն ու վրայ անելուց վերջը դատարկ վերադարձայ ու վրայ անելուց վերջը անյայտանալով, և նրա տուն: Մարտիրոսի յանկարծ անյայտանալը, և նրա այսքան ժամերով բացակայութիւնը մեր մէջ կասկած առաջ բերեց, մի գուցէ բանտարկուած լինի Գրիստափորը Պէտրէի հետ, սրովհետեւ Պէտրէն էլ չէր երևում:

Քառորդ ժամ սենեակում հազիւ մնացի, այս անգամ ինձ հետ միասին սենեակից դուրս եկաւ նաև Զարուհին. կէս գիշերուայ մէջ որդեկորոյս մայրը ընկաւ փողոցէ փողոց գտնելու իր ձագուկը. մի քանի ժամեր տակն ու վրայ անելով ամ-

բողջ քաղաքը, դատարկ ձեռքով և յուսահատ վերադարձանք տուն:

Քրիստափորը չկա՛ր ու չկա՛ր. մայրը սկսաւ արտասուելով խօսելու, ո՛վ գիտէ ո՛ր գայլերը կերած կը լինին իմ գառնուկը: Բոպէն խիստ ճնշող էր և տարօրինակ կացութիւն մը կը ներկայանար իմ աչքին: Քրիստափորը չկար, Զարուհին ճիշ էր բարձրացնում, իսկ Միհրանը անկարող էր նոյնիսկ ուսսփայտերի վրայ կայնելու:

Բաւական ժամանակ տխու՛ր տեսարանը իմ վրէժխնդիր հոգին էր կրծում, նաև յուսահատ մտքերով կարծիքներ և կասկածներ անելուց վերջը ես գնացի բալկոնի վրայ:

Մի քանի րոպէ վերջը նկատեցի մի խումբ զինւորների որոնք շրջապատում էին մեր բնակարանը, Բրիտաւը ամենաառաջ հարցուց Քրիստափորի մասին. նրան պատասխանեցինք որ մինչև հիմա մենք էլ որոնում էինք նրան բայց չգտանք: Կերևի թէ բանտարկուած է:

Այնուհետև հարցուցին հրէշ Մարտիրոսի մասին. հրէշին համար էլ ասացինք որ նա այս գիշեր տուն չեկաւ, այսպիսի մի քանի հարցերից վերջը պահանջեցին մեր զէնքերը և տունը լաւ խուզարկելուց վերջը մեզ առաջարկեցին գնալ կառավարութեան:

Միհրանին անկողնից վերցնելով դուրս տարին, մի քանի րոպէից վերջը մեզ տարին կառավարութիւնը: Այնտեղ հաւաքուած էին բոլոր բարձր պաշտօնեաները. ներկայանալով նրանց առաջ, ըստ պարանկիւր մեզ հարցուց — ո՞րտեղ է ձեր տղան—

մենք պատասխանեցինք որ չլինի՞ թէ բանտարկուած լինի. նա ասաց որ — ո՛չ, չարագործները նրան սպաննել են — նրա այս խօսքի վրայ մենք սկսանք լալ, բայց Սպրաւնիկը ասաց որ — ինչո՞ւ էք լալիս, եթէ կառավարութիւնը չլինէր, այս գիշեր ձեր երեքին ալ պիտի սպաննէին. մի փոքր հանգիստ կացէք պարզեցնք եղելութիւնը, որովհետև չարագործների մի մասը ձերբակալուած են, դուք կարո՞ղ էք ճանչել նրանց — մի րոպէ վերջը մեր առաջը բերին մի խումբ դահիճներ շղթայուած ձեռքերով: Այս խմբի մէջ տեսանք երկու հայ աղջիկներ, երկու ռուս աղջիկներ (որոնց մէկը ռուս Պէտրէի հետ մի անգամ մեր սենեակը եկած էր), Աւագեան աղգանուենով մի հայ (որը Պիատիգորոսկի եղած ժամանակ մի քանի անգամ մեր հարեանների ընակարանը եկած էր), երկու ռուսներ (որոնց մէկը Պէտրէն էր) և մի հրեայ: Կառավարութիւնը նկատեց որ, մենք յուզվում ենք չարագործները տեսնելով, նրանց հեռացրեց մեր մօտից: Հրէշ Մարտիրոսը դեռ չէր ձերբակալուած: Կառավարութիւնը ասաց որ, այս ոճիւրի գլխաւոր դեր կատարողը եղած է ձեր տունը ապրող Մարտօն և նա դեռ ձերբակալուած չէ: Սպրաւնիկը ինձ առաջարկեց, որ ես էլ ոստիկանութեան հետ միասին փնտռեմ հրէշին:

Ես համաձայնուելով նրանց առաջարկին խնդրեցի որ իմ զէնքը վերադարձնեն ինձ: Բայց իմ խնդիրքը մերժելով ասաց որ վերջը կուտանք քեզի: Միհրանին և Զարուհուն թողնելով կառավարութեանը, ես միացայ ոստիկանների խմբին, և

մագերը կտրուած լինելը. այս բոլորը լսելով նա անմիջապէս գնում է քաղաք, և յայտնում է կառավարութեան կտտարուած դէպքի մանրամասնութիւնը: Կառավարութիւնը լսելով տարօրինակ դէպքի մանրամասնութիւնները մանաւանդ սպաննուողի անչափահաս լինելը և չարագործների մէջ աղջիկներ գտնուելը, այս բոլորը կառավարութեան վրայ թողնում է խիստ տպաւորութիւն: Կառավարութիւնը խիստ միջոցներով սկսում է խուզարկութեան. երկար խուզարկութիւնից վերջը կառավարութեան յաջողվում է «Ղրմսկի» հիւրանոցում գտնել երկու ռուս աղջիկներին, որոնցից մէկը կտրուած մագերով էր. խուզարկելով նրանց վերան, մէկի վրայից գտնվում է պրօվօնիկ մի ատրճանակ. ոստիկանապետը աղջիկներից խիստ սպառնալիքով պահանջում է իրենց տղամարդ ընկերների տեղը: Աղջիկներից մէկը վախցած յայտնում է որ նրանք շոգենաւ գնացին. ոստիկանապետը վերցնում է աղջիկները և անմիջապէս գնում է շոգենաւը. աղջիկը շոգենաւի մէջ մէկիկ մէկիկ ցոյց է տալիս իր չարագործ ընկերներին: Նրանց ձերբակալելուց վերջը Ղրմսկի հիւրանոցից ձերբակալում են նաև Օրիորդ կոչուող Անահիտ Բասադամեանցին, և նրա փսքրիկ քրոջ 9 տարեկան Թամարին, որը մի օր առաջ թուղթ են խաղացրել Քրիստափորի հետ հիւրանոցի մէջ: Չարագործների մի մասը ձերբակալուած են. կառավարութիւնը անմիջապէս սկսում է քննութեան գէնէրալ Տօմբացէի ներկայութեամբ: Ռուս աղջիկը պատմել է այն բոլորը, ի՛նչ որ գիտէր թէ՛ իր

մասին և թէ իր ընկերների մասին. աղջկայ քննութիւնից վերջը ոստիկանութիւնը նրան վերցնում է իր հետ, և գալիս են մեր բնակարանը, աղջկայ առաջնորդութեամբ ոստիկանութիւնը գտնում է մեր բնակարանը և ձերբակալում են մեզ:

Հրէշի վրայից գտնուեց երկու յանցաւոր հեռագիրներ, Արմենակ Սէլֆիեանի հասցէով. Ժանաարմի վարչութիւնը կարգադրեց հեռագրատան կառավարչին հետ որ Արմենակ Սէլֆիեանի հասցէով ի՛նչ որ հեռագիրներ է եկած մի ամսուայ ընթացքում պէտք է ստուգել: Մի քանի ժամից վերջ հեռագրատան սպասուորը մի թերթ թղթի վրայ հեռագիրների պատճէնները օրինակուած բերաւ յանձնեց րօդմիսդրին: Չանցաւ կէտ ժամ ըստ պասաւորը ուրիշ հեռագիրների պատճէններ ևս բերեց:

20—14 օրուայ ընթացքում Արմենակ Սէլֆիեանը ստացել է 100ից աւելի հեռագիրներ, որոնք պարունակում էին յանցաւոր բովանդակութիւններ, որոնց մեծ մասը իսկական անուններով էր ստորագրուած. հեռագիրները ստացուել են Թիֆլիսից, Պագուից, Պաթումից, Արմաւիրից, Պիալիսից, Պագուից, Պաթումից, Մեր հակառակորդների ապշուածութիւնտիզորսկից: Մեր հակառակորդների ապշուածութիւնները պարզելու համար ղենեք մի քանի հեռագիրներ բովանդակութիւնները, և նրանց ստորագրութիւնները. «Պաքու սուէզտ. կարգադրութիւնները անփոփոխ է «Շահրիկեանի ստորագրութեամբ» — Անահիտի հետ ուղարկում եմ ապրանքները շուտ ծախէք» — Թիֆլիս «Խարիսխ» խմբագրատուն Դաիրեանի ստորագրութեամբ մի քանի

հեռագիրներ, որոնց յանցաւոր բովանդակութիւնները յիշողութեանս չէ՞: Եւ այսպիսի շատ հեռագիրներ:

Դաշնակցական խուժանապետները մեր դէմ սկսած արշաւանքների ժամանակ մոռացել էին ռուս կառավարութեան գոյութիւնը. նրանք կարծում էին, որ իրենք են Ռուսաստանի իշխողը. նրանք ազատ ստորագրութիւններով մի քաղաքից միւս քաղաքը հեռագիրներով կարգադրում էին մահաւժիռներ մարդկանց կեանքերի դէմ:

Յարգելի ընթերցողներ, այժմ մի կողմ թողնենք Դաշնակցութեան ինչ տեսակի հայկական կառավարութիւն լինելու խնդիրը Ռուսաստանում, ու նրա լոկ այս վերջին տարուայ ընթացքում կաւարած խայտառակութիւնները, բռնութիւնները ու «գսւլումները» որոց մասին շատ է գրուել ու դեռ ներկայիս էլ շարունակում է գրուել հայ մամուլի մէջ, ի հարկէ պակաս պատճառներ չէին հայ ժողովրդի բոլոր շերտերին էլ զգուեցնելու, նրանցից երես դարձնելու ու Դաշնակցութիւնը քայքայման ենթարկելու: Ուրեմն յիմարացան առաջին անգամից որ իրենց գլխուն վրայ կայ մի միապետական կառավարութիւն, որ է ռուս բռնակալութիւնը. Դաշնակցութեան այդ արարքները շատոնց աչքին առաջ պարզ կը տեսնէր, բայց մի կողմից էլ քմծիծաղին էր տալիս, և ահա այսօր Դաշնակցութեան լպիրշ արարքներուն փոխարէնը Ռուսաստանում շատ մը անմեղներ կը տուժեն:

Օ՛ր ժամանակներ, դուք ինչպիսի փոփոխութիւններ էք կատարում մարդկանց հոգու մէջ:

Շատ լաւ եմ յիշում ընկերիս մի ծաղրանքը:—908
թուի սկիզբներում Գրիստափոր Միքայէլեանի կողմից կանչուել էինք Պաքու, մի օր Բալախանում ընկերս (Շամիրը) գնացել էր Շահրիկեանի տանը կրեոր մի հարցմունքով. Շամիրը դեռ բերանը չի բացած, Շահրիկեանը սկսեց է պոռալ — «Ի սէր Աստուծոյ, դուք իմ տանը կրակ պիտի ձգէք. հեռացէ՛ք այս տեղից» — նրա այս խօսքերին Շամիրը ռացէ՛ք այս տեղից» — նրա այս խօսքերին Շամիրը արհամարհանքով պատասխանում է — Եթէ չես ուզում տանդ կրակ ընկնելը, յեղափոխական գործի հետ մի կապուի, երբ ես գործի համար իմ կեանքը կրակը ձգում եմ. թող քու տունդ էլ վառուի ինծի հետ. այսպիսի վէճով հեռանում է Շահրիկեանի բնակարանից: Այս նոյն Շահրիկեանը մի քանի տարիներ վերջը, հեռագրի գլուխ անցած, իր իսկական ստորագրութեամբ մահապատիժներ է հրամայում մարդկանց կեանքերի դէմ, այն մարդկանց՝ որոնք իրենց կեանքերը կրակները ձգել են, երբ Շահրիկեանները մտել էին ծակէ ծակ, իրենց ստուերները պահելու ռուսական ժանտարմական նկատողութիւնից: Եւ այսօր ալ առանց ամչնալու, Սահմանադրութենէն օգտուելով, բռնակ Օսմ. Սահմանադրութենէն օգտուելով, պոռոտութեամբ, Պոլսոյ մէջ այս ու այն բեմերից պոռոտախօսութեամբ օգային դասախօսութիւններ է ատարաւորում իսկուհի կրակ հառարակութեան, և վստահ եմ նուազ խեղճ ու կրակ հառարակութեան, և փստահ եմ որ, այդպիսի սև հոգի Շահրիկեանների դիմակներ պիտի պատռի օր մը գիտակից հայերի ջանքերով: Տեսէ՛ք թէ ի՛նչպիսի հոգի են ունեցել Դաշնակցական ղեկավար յորջորջողները: Թիֆլիսի մէջ Արև. բիւրօի ամբողջ կազմը նը-

մանում էր մի կտոր բալաի, սակայն այս պառաւ նէնէները, 905 թուին, Թիֆլիսի փողոցները դրօշակներով և լէնդերով էին շրջում. վա՛յ այն յե՞ ղափոխութեանը, որու գլուխը կանգնած են այսպիսի ստոր հոգիները:

Քրիստափորի սպաննութեան երկրորդ օրը ըսկսուեց քննութիւնները ոստիկանատան ընդարձակ սենեակի մէջ. մի ծայրի վրայ նստել էին դահիճների խումբը, իսկ միւս ծայրի վրայ նստած էինք մենք: Այս տեսարանը խիստ յուզիչ էր, մի ծայրի վրայ բարձրանում էր լաց ու կոծ, իսկ միւս ծայրի վրայ բարձրանում էր անպատկառ ծիծաղներ և քրքիջներ. չարագործները հեգնում էին մեզ, և արտասուքների մէջ խեղդուող մի մօր հեկեկանքները, նրանք ծաղրում էին մեր խոշոր թշուառութիւնը:

Դահիճների մէջ նստած էր լուռ և սեցած հըրէշ Մարտիրոսը, ներսը կատարվում էր քննութիւն. ռուս աղջկայ մէկը քննիչի հետ կանգնած էին ներսի սենեակում դռանը մէջ, և մատով ցոյց էր տալիս իւրաքանչիւր դահիճին, և պարզում էր ամէն մէկի կատարած դերերը և գործերը. քննութիւնը դեռ բոլորովին չէր վերջացել, ներս մտաւ դինուորական գէնէրալը. նա կանգնեց չարագործների առաջ, և մատի սպառնալիքով սկսաւ խօսել. — Դուք կ'սպաննէք 15 տարեկան տղային, իսկ ես էլ ձեր բոլորին կ'սպաննեմ. — գէնէրալի այս խօսքերը դահիճներին սարսափեցուց. նրանք լալկան ձայներով սկսան մեզ դիմել, իրենց անտեղեակ ձեռքներով ոճիւրից: Մի քանի րոպէ վերջը օճ Մար-

տիրոսը յայտնեց պաշտօնեային — որ ես բան ունիմ խօսելու գէնէրալին — նրան ներս տարին և այնտեղ նա մնաց կէս ժամ: Նա մեր մասին զանազան ամբաստանութիւններ էր արել. այդ մասին վերջը մենք տեղեկացանք Րօդմիսդրից:

Հեռագիրները կտաւարութեան ձեռքը անցնելուց յետոյ ձերբակալուեց նաև Արմենակ Սէլֆիեանը. ձերբակալուած չարագործները թուով 15 հոգի էին: Չարագործների մի մասն էլ դեռ չէր ձերբակալուած, աչատ էր մնացել նաև չարագործների գլխաւոր ղեկավար համալսարանական Շարաֆեանը: Երրորդ օրը չարագործների վոհմակը ուղարկեցին Սիմֆէրապօլի բանտը. նրանցից մնաց միայն Անահիտ Բարասդամեանցը և նրա փոքրիկ քոյրը. այդ փոքրիկ աղջկան չորրորդ օրը բաց թողին:

Քրիստափորին սպաննութեան երրորդ օրը կատարուեց թաղումը. մենք թարմ գերեզմանի վրայ ընկած մեր լացի և արտասուքների մէջ ողբում էինք մեր սիրելի Քրիստափորը, այդ ժամանակ եկաւ ոստիկանութիւնը, և առաջարկեց մեզ գնալ ոստիկանատուն. գերեզմանի վրայից մեզ յետ քաշեցին, նստեցրին կառքերը և տարին ոստիկանատուն: Մի քանի րոպէ վերջ դատախազը հեռախօսով յայտնեց ոստիկանապետին մեզի համար, որ սրանից վերջը բանտարկեալներ են, դատախազի կարգադրութիւնից անմիջապէս վերջը պահապան գինուորներ կանգնեցրին նաև մեր նստած կողմի դրանը մուտքի վրայ էլ:

Մեր ձերբակալութեան երրորդ օրը յանձնեցին մեր բանտարկութեան թղթերը. այդ օրը երեկո-

յեան Բրիստաւ Սերգօն կարգադրեց բանտի վերակացուն, որ մեզ ոստիկանատնից տանին բանտը. Բրիստաւից խնդրեցինք մնալ առ այժմ ոստիկանատունը որովհետեւ մենք դեռ չգիտենք ինչ յանցանքով ենք բանտարկուած: Բրիստաւ Սերգօն մեր խնդիրքը մերժելով դուրս գնաց: Երեկոյեան բանտի վերակացուն մեզ առաջարկեց բանտ գնալ սակայն մենք մերժեցինք նրա առաջարկը, ասելով որ մինչև սպրաւնիկը չտեսնենք, ո՛չ մի տեղ չենք գնար. սպրաւնիկի անունը լսելով նա այլևս չի պնդեց: Կէս գիշերին սպրաւնիկը եկաւ մեզ մօտ մենք նրան գանգատեցինք Բրիստաւ Սերգօյի կարգադրութեան վրայ: Նա մեզ հանգստացնելով, ասաց որ, ձեզի բանտ չեմ ուղարկեր, ձեր մասին հեռագրով իօսել ենք Թիֆլիս, Արմաւիր. մինչև պատասխան չստանանք ոչ մի կարգադրութիւն չենք աներ: Առաւօտ Բրիստաւ Սերգօյի հետ ներս մտաւ գահիճների գլխաւոր ղեկավար Շարաֆեանը. նրանք մեզ տեսնելով սկսան երկուքն էլ կարմրիլ. Բրիստաւը իր բարկութիւնը հագիւ կարողանում էր գսպել: Նա երեկոյեան կարգադրեց որ մեզ բանտ տանին, իսկ առաւօտ եկաւ մեզ այնտեղ տեսաւ:

Շարաֆեանը ընկաւ ծուղակը իր ոտքով. նա
 Բրիտանա Սերգօնների կոկորդը Լեցրեց խոշոր կա-
 չառքներ, և կարծում էր որ իր կատարած զար-
 հուրելի ոճիւրները պիտի մարսէր տղատութեան
 մէջ, սակայն արդարութիւնը նրան իր ոտքով բե-
 րել տուեց տանջանքի քաւարանը, նա հազիւ հազ
 կարողացաւ նստիլ մի աթոռի վրայ, նա եկել էր

Անահիտին տեսնելու, սակայն նրա տեսութիւնը չա՛տ երկար պիտի լինէր: Շարաֆեանը փորձում էր իր մտած դռնից մի անգամ ևս դուրս գնալ, սակայն մեր ներկայութիւնը ամէն փորձերը խանգարում էր:

Բաւական ժամանակ վերջը ես ներս գնացի և
Շարաֆեանի մասին յայտնեցի Սպարաւնիկի օգնա-
կանին. նա անմիջապէս դուրս եկաւ մօտեցաւ մեր
վրայ հսկող պահապաններին և հրամայեց որ հսկեն
նոյնպէս Շարաֆեանի վրայ: Ահա այսպէս իր ոտ-
քով բանտը ինկաւ նաեւ դահլիճների գլխաւոր զե-
կավար Շարաֆեանը:

Ծարաֆեանը համալսարանական էր, սակայն ամենաբարձր դպրոցներն անգամ անկարող են լինում չար մարդկանց սրտերից խլել ահռելի չարութիւնները, ես մինչև այսօր էլ սարսափով յիշում եմ դահիճների կատարած հրէշութիւնը, և մինչև այսօր էլ աշխատում եմ այս ողբերգական եղեռնը հաշտեցնել չար մարդկանց ամենաչար զգացմունքների հետ, սակայն այսպիսի անօրինակ ոճիրների հետ, կարող է համաձայնուել խելագարների հետ, որ այս ոճիրը ոչ զալիս եմ այն եղրակացութեան, որ այս ոճիրների հետ, կարող է համաձայնուել խելագարների հետ, սակայն այսպիսի դատողութիւնից վայրագ սիրտը՝ Ս.հա այսպիսի դատողութիւնից վերջը, յանկարծ իմ առաջ կանգնում են ոճրագործների շարքերը, այս ֆրիստափորի ոճիրը կատարուել է 30 մարդու գիտութեամբ, միթէ այսքան քան մարդիկը խելագարներ էին, միթէ այսքան քան մարդու մէջ չգտնուեց մէկը, որ սարսափով ճշար իր ընկերներին, — թէ ինչո՞ւ ենք սպաննում տասն

տանք մի չէնքից ներս. այնտեղ սպասում էր քըն-
նիչը. բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ եկաւ
նաև Զարուհին բոլորովին շնչասպառ. երբ զինւոր-
ները թողին նրա թևերը, նա ընկաւ տախտակա-
մածի վրայ. մի քանի րոպէից վերջը հազիւ կա-
րողացաւ շնչալ, պահանջելով ջուր. քննիչը ինքն
անմիջապէս բերեց ջուր. Զարուհին մի փոքր խը-
մեց և այնուհետև սկսաւ դողալ ամբողջ մարմնով:
Քննիչը տեսնելով Զարուհու վիճակը սկսաւ յու-
սադրել, նրան խոստանալով չուտով ազատութիւն.
Զարուհին պատահականեց, որ սրանից վերջն ի՞նչ
պիտի անեմ ազատութիւնը: «Քննիչը դարձեալ
յուսադրելով ասաց որ, չուտով կ'ազատուիս, մի'
յուսահատիր: Այս անգամ շնորհակալութիւն յայտ-
նեց Զարուհին: Քննիչն ասաց որ, շնորհակալ եղի՛ր
զակօնից, որովհետև զակօնն է՝ ձեզ ազատողը:
Քննիչը 20 կօպէկ տալով, զինւորներին պատուիրեց
որ կառքով տարէք, Զարուհին առանց սպասուելու
ուղարկուեց բանտ:

Նրա գնալուց վերջը քննիչը յայտնեց որ «քա-
հանան հիմայ պիտի գայ, և դուք ձեր տալիք վը-
կայութիւնների համար պիտի երդուիք. եթէ ճիշտ
վկայութիւններ տալու լինիք, ա'յն դէպքում ձեր
յանցանքը պիտի թեթեւայ: Միհրանը քննիչին
պատասխանեց որ,—իմ յանցանքը թեթեւալու հա-
մար ես վկայութիւն երբէք չեմ կարող անել, ե-
թէ ես յանցանք ունիմ, դատարանը թող չխնայէ
իր տալիք պատիժով, իսկ ինչ վերաբերում է
ինձնից, պահանջուած քննութեան՝ ինչ որ գիտեմ
կարող եմ ասել»: Քիչ վերջն եկաւ քահանան և

մեզ երդուեցուց:

Քննիչը նախ մեզ ասաց որ, ձեր վիրաւորվե-
լուց մինչև ձեր բանտարկութիւնը, այդ երեք ամ-
սուայ ընթացքում թէ՛ ձեր և թէ՛ հակառակորդ-
ներիդ, բոլոր շարժումները հայելու պէս, պարզ
պատկերացած է, այնպէս որ դուք ոչինչ չէք կա-
րող պահել: Այս խօսքերից վերջը մեզ ևս ուղար-
կեց բանտը: Մի շաբաթ վերջը սկսուեց մեր քըն-
նութիւնները. քննիչը մեր երեքին էլ առանձին
քննեց: Նախ տարին Միհրանը. նրա քննութիւնը
տևեց երեք օր. քննիչը նրա առաջը թափել էր
լրագրական իր յօդուածները և մեր հեռագիրները:
Միհրանի յօդուածների մէջ կայ եղել մի քանի նա-
խադասութիւններ, որոնցմով վիրաւորել էր, զա-
նազան բարձր պաշտօնեաներին, քննիչը դրանց հա-
մար բացատրութիւններ է պահանջել Միհրանից.
նա պատասխանել է իր տեսակէտներով, այնուհե-
տև հեռագիրների մասին սկսում է հարցուփորձ
անել. մեր հեռագիրների մէջ չկար ունէ գաղտնի
միտք պահող հեռագիրներ, նոյնպէս չէր պարու-
նակում յանցաւոր գործեր. մեր հեռագիրների մա-
սին Միհրանի տուած բացատրութիւնները քննիչին
պարզ հասկնալի է լինում: Գալով հակառակորդնե-
րի հեռագիրներին, նրանց հեռագիրները բաժնը-
րի վում էր երկու մասի. մեծ մասը կապվում էր
մեզ հետ. մեր վիրաւորուելուց մինչև մեր բան-
տարկութիւնը տևեց երեք ամիս. այդ երեք ամ-
սուայ ընթացքում հակառակորդները մեր մասին
տալիս են մի քանի հարիւր հեռագիրներ, որոնց
բովանդակութիւնը պարունակում է կարգադրու-

Թիւններ ու հրամաններ և տեղեկութիւններ մեր տեղափոխութիւնների մասին: Իսկ երկրորդ մասը վերաբերում էր Դաշնակցութեան «Փոթորիկ» մարմինի միջոցներով հաւաքուած հարիւր հազար ռուբլիներու, հեռագիրները բովանդակել են Թիֆլիս յայտնի հարուստների վրայ փոխադրուած գումարները և հեռագիրների մի մասի տակ ստորագրուած էր յայտնի Դաշնակցական անուններ: Շնորհիւ կառավարութեան սուր հոտառութեան նա կարողացել է հասկանալ խոշոր գումարներ փոխադրող և ստացող անձնաւորութիւններին, և թէ նրանց դիրքը և գաղափարները: Այսպիսի հետաքրքրութեամբ կառավարութիւնը համոզմունք է կազմել որ այս փոխադրուած խոշոր գումարները կուսակցական դրամներ են:

Այն հեռագիրները որոնք կապուած էին մեզ հետ, և որոնց տակ ստորագրուած էր իսկական անուններ, որոնց մասին եթէ մենք մինչև իսկ ասելու էլ լինէինք, այս անձնաւորութիւնները մեր բարեկամներն էին. մեր այսպիսի վկայութիւնը քննիչի ծիծաղը միայն կարող էր շարժել, որովհետև քննիչի տրամադրութեան տակ էր անցել մեր հակառակութեան ամբողջ մանրամասնութիւնները և քննիչի տրամադրութեան տակ էր նոյնպէս յանցաւոր բովանդակութիւն ունեցող բազմաթիւ հեռագիրները և նրանց տակի իսկական ստորագրութիւնները: Այսպիսի ապացոյցների առաջ մինչև իսկ Ակնունդները եթէ վատ վկայութիւն էլ չտային, գոնէ նրանք կը պապանձէին քննիչի առաջը, իսկ մենք շատ բնական է, որ պիտի ասէինք քննի-

չին, որ այս հեռագիրների ստորագրողները մեր հակառակորդներն են, և պատկանում են «նախագիծ»ի գործունէութեան, որովհետև քննիչի ձեռքի տակ եղած հեռագիրները հրամայում են կարգադրել մեր կեանքերի դէմ մահապատիժներ, բացի այս, իրենց մատնութեամբ մենք 19 ամիս տանջուեցանք զանազան բանտերում որը Դաշնակցութիւնն էր ստեղծել այդ դժոխքը որ կոչվում է «բանտ», բա՛նտ որ չէր նմանում երբէք նախկին տարիների բանտերին. գիշերային լռութեան մէջ մենք խորը թաղուած մատառնջութեան մէջ ահա յանկարծ օդը կը թնդար, և արձագանք կուտար կախաղան տարւողների զարհուրելի գոչին. այդ անորոշ պայմաններում 10 ամիս շարունակ նիւթանորոշ կան խիստ միջոցով նստած գալիք օրերուն մասին կան խիստ միջոցով նստած գալիք օրերուն մասին մեզ չգտնում միտիթարական գէթ մի յենարան:

Կրիտիկական այդ դառն պայմաններին մեզ մատնող Դաշնակցականները փոխանակ իրենց անամթ ստոր մատնութիւններից խղճահարուելու և մամաչելու, ընդհակառակը ամթ ու մեղք են համաճելու, ընդհակառակը մատնութիւններ ենք ամարում ասելու որ մենք մատնութիւններ ենք արել իրենց բազմաթիւ հեռագիրներով իրենք ծոյրակը ինչպէս երբէք չեն խոստովանիր:

Եթէ մեր յարաւէց ինտելիգէնցիան օգտուէտ պայմանների առաջ խոնարհուիլ գիտէ և եթէ թըշալայ մտղովուրդը ոսկի յոյսերի իր կաշկանդող առ հայ ժողովուրդը ոսկի յոյսերի իր կաշկանդող և կապանքների գերին է եղած, բայց գիտակից և վեհ զգացմունքի տէր մարդիկ կը գտնուին հայ ժողովուրդի մէջ որ օր մը կատաղի թափով պիտի

զոնի մէջ մնացի ընդամէնը 15 օր. այդ օրուայ ընթացքում մեր վիճակով հետաքրքրուողներին ես պատմում էի մեր զլխով անցածները, և բացատրում էի Դաշնակցութեան վերջին տարիների անբարոյական սնանկութիւնը:

Տրապիզոնի մէջ իմ կեանքի դէմ պատրաստել են անյաջող դաւադրութիւն. այդ մասին ես վերջը լսեցի Բաբերդում: Բայց Տրապիզոնից մեկնելու ժամանակ իմ ետեից ուղարկել են տէրօրիստներ Եասիր օղլի խաներում. այդ մասին ինձ լուր բերողներ եղան, որպէսզի ճանապարհի ընթացքում ես պէտք եղած զգուշութիւնը ունենամ. թէև ես ոտքով էի գնում բայց ընկերացել էի Փուրկանների հետ, որոնց մէջն էր նաև Հօրեղբօրս ամուսինը: Հակառակորդներին նամէրտ գործողութիւնները ինձ ճանապարհին խիստ դայրացրեց. մարդիկ ո՛ր աստիճանի անգութ և գազան պիտի լինին որը այնքան չարչարանքներից, մահերից և հաղար ու մէկ տանջանքներից ազատուելով վերադառնում եմ իմ հայրենիքը, որտեղ իմ մայրը և ազգականները ըստ պատում են երկար տարիների կարօտը առնելու. ահա այսպիսի մտածմունքների տակ վճռեցի ճանապարհորդութիւնս շարունակել առանձին, չինայած որ հիւանդ էի, այնուհետև թողի Հօրեղբօրս ամուսինը Փուրկոնի մէջ. նրա հետ ընկեր կար կարենցի մի կին և Սեբաստիացի վաճառական Ետորեանը, որոնք այս դաւադրական լուրին տեղեակ եղան. ես Գիրէմիտլի պանդոկներից առաջ անցայ, որ դեռ Բաբերդ ունէի չորս աւուր ճանապարհ. կիւմիւլխանէում ինձ մօտ կար ընդամէնը 20 փա-

րա մինչև Մուրատ խան օղլի պանդոկները հասնելս, այստեղ հաց ուտել էի ուզում սակայն գըրպանս փող չկար երբէք, խիստ յոգնած էի, առանց հացի ճանապարհ շարունակել անկարելի էր. դժուարանում էի մէկից փող ուզել, այդ պահուն գտնվում էի խիստ խայտառակ դրութեան մէջ. տասնեակ տարիներ հայրենիքից հեռու լինիմ և այդ ամբողջ տարիները իմ կեանքը անցնէի բանտերի, կռիւների և դանաղան վտանգների մէջ, իսկ այդքան բաներից վերջը հայրենիք վերադառնամ քայքայուած առողջութեամբ, վտանգուած կեանքով և առանց փողի մինչև իսկ առանց հացի, թէպէտ ես ունէի իմ տունը պատրաստ ձրի հաց ևն. հայրենական ժառանգութենէ մնացած, որ մինչև հայրենիք վերադառնալը նոյնութեամբ պահած էր իմ ծերնիք վերադառնալը նոյնութեամբ պահած էր իմ ծերունի մայրը իմ հայրական բոլոր մի ինչ սեփածոութիւնները. Սակայն այդ պահուն որքան էլ դժուար լինէր, վերջապէս մի մարդու պիտի դիմեի. Վուրատ խան օղլուն կար կիւմիւլխանէցի մէկ. Վուրատ խան օղլուն կար կիւմիւլխանէցի մէկ. հայ խանութպան. նրան տալով 4 հատ ատրճամի հայ խանութպան և փոխարէնը խնդրեցի հարիւր նակի փամփուշտ և փոխարէնը խնդրեցի հարիւր փարայ. նա չի մերժեց. փողը ստանալով շարունակեցի ճանապարհորդութիւնս, վերջապէս իմ կարօտալի հայրենիքը Բաբերդ հասայ:

Երբ ոտք էի դնում իմ հայրենի տան շեմքից ներս ինձ մօտ կար մի երեք կոպէկնոց. այդ պահուն ես արդէն մոռացել էի իմ չքաւոր դրութիւնը. իմ սիրտը թրթռում էր թէ ի՞նչ վիճակի մէջ եմ. իմ սիրտը թրթռում էր մայրը, և իմ սիրեպիտի տեսնեմ իմ թանկագին մայրը, և իմ անգամ լինելը, վերջապէս ես բաղդ ունեցայ մի անգամ

ևս տեսնելու իմ մօրը և համայն ազգականներս :
— Անցաւ մի ամիս կարինից Բաբերդ եկաւ Քղեցի
«Խմօ պէկ» կոչուող յայտնի յեղափոխականը, որը
Փարիզի կօնգրէին ճառ է արտասանել : Խմօ պէկը
այդպիսի շառլաթան խօսքերով մեծ յեղափոխա-
կանի հռչակ ունեցաւ Բաբերդի անգիտակից մաս-
նայի մէջ : Խմօ պէկից վերջը կարինից եկան դար-
ձեալ երկու հոգի . նրանք ծածկուեցան լուսանկար-
չութեան պատրուակի տակ . այդ չարագործները
եկած էին, Թօփչեանի կարգադրութեամբ, ինձ
սպաննելու :

Խմօ պէկը և ձընըվըզ Առաքելը մի քանի ու-
րիշների հետ ամբողջ մի ամիս հարիւր տեսակ բան
են մտածել ինձ սպաննելու . նրանք մտածել են մի
ձոխ սեղան պատրաստել քաղաքից դուրս գտնվող
պարտէզների մէկի մէջ, և ինձ հրաւիրել այնտեղ,
իրենց սիրալիր յարգանքներից վերջը յաջողացնէին
իմ արիւնով ներկելու «ընկերական սեղանը» և այդ-
պէս մի կարգ ուրիշ ստորնութիւններ : Մի օր նըս-
տած էինք սրճարանի մէջ Միքայէլի հետ, մեզի
մօտ եկաւ Քիւրտ Եղիան . Քիւրտը ինձ առաջար-
կեց, որ կարինից եկել է յայտնի յեղափոխական
Խմօ պէկը, նա ցանկանում է ձեզ հետ ծանօթա-
նալ . նա ինձմէ խնդրեց, որ այդ մասին ձեզի ա-
ռաջարկեմ : Քիւրտի առաջարկը ես մերժեցի, ասե-
լով որ, սրանից վերջը անծանօթների հետ ծանօ-
թանալ պէտք չէ : Նա կրկնեց մի քանի անգամ
ևս, և աւելացուց որ ձեր ծանօթութեամբ, շատ
գործերու յաջողութեան պատճառ պիտի դառնաք :
Ես նրա առաջարկը մերժելով դուրս եկայ սրճարա-

նից :

Այդ առաջարկից երկու օր վերջը, նստել էի
Ծատուրեանի գրասենեակը, այն տեղ եկաւ Խմօ .
նա մօտեցաւ ինձ և մի առանձին համակրանքով
երկարացուց ձեռքը, և ասաց, «Ձեզ հետ ծանօթա-
նալու փափաք ունէի, վերջապէս բաղդը ունեցանք
այստեղ տեսնուելու», նենգ ժպիտներով նստաւ իմ
դէմը, բաւական ժամանակ նստելուց վերջը գրա-
սենեակից ես դուրս գնացի, մի քանի քայլ առնե-
լուց վերջը նրան տեսայ ինձ մօտ, և նա առաջար-
կեց, որ գնանք մի առանձին անդ խօսելու, բա-
ւական լուռ մնալուց վերջը ես համաձայնուեցի .
իմ գնալու նպատակն էր հասկնալ թէ ի՞նչ միջոց-
ներով պատրաստում են իմ կեանքի դէմ դաւա-
դրութիւն : Մենք բարձրացանք այն սրճարանը որը
գտնուէր Դաշնակցական կոչուողների տրամա-
դրութեան տակ, և Խմօն էլ այնտեղ հիւրընկալ-
ւած էր : Այնտեղ նաև եկաւ ձինիվից Առաքելը և
ուրիշ Դաշնակցականներ : Այնտեղ մենք խօսեցինք
բոլորովին կողմնակի խնդիրներով . տեսայ որ նը-
րանք ուզում են ժամանակ անցնել, ես դուրս ե-
կայ սրճարանից :

Կարնոյ և Բաբերդի համաձայնութեամբ որդ-
չում են իմ սպաննութիւնը կատարեն օր ցորեկով,
չուկայի մէջ, հետեալ նպատակով . հրապարակի
վրայ կատարուած տէրօրը ահաբեկէ հարուստ դա-
սակարգը, և այդպիսով երկու գործ յաջողցնեն .
նախ իմ սպաննութիւնը և երկրորդ՝ հեշտութեամբ
կարողանան կողոպտել ահաբեկուած՝ այս ու այն
հարուստը, և նրանք օրը ցորեկով յարձակում են
սրճարանի մէջ իմ վրայ : Մինչդեռ տէրօրիստ

բիւրօն մեր ետեւից վատնեց հարիւր հազար ռուբլիներ, և զոհ տուեց տասնեակ մարդկանց կեանքեր, այնուամենայնիւ նրանց բոյոր ճիգերը և զոհողութիւնները անկարող եղան իրենց անիրաւ վճռի վերջնական յաջողութիւնը ձեռք բերելու, սակայն իմ յոռի դատողութիւնների առաջ պերճախօս փաստերն և ապացոյցներն ամէն անգամ հերքում էին իմ երախայական մտածմունքները և դրա համար էլ իմ ձեռքը միշտ վարանում էր երբ պարզ տեսնում էի իմ անմեղութիւնը և իրաւացիութիւնը։ Այսպիսի բոլորներում ես յիշում էի յանուն դադափարի իմ կրած տանջանքները, վտանգները, կրկնակի բանտարկութիւնները, որոնց մէջ իսկ մոռացել եմ ինձ չընկալաւոր դառնութիւնները, և միամիտ երազներով սկսուել եմ արտասուել և ոգևորուել։

Ես յիշում էի վերջին տարիներում չէֆերի կողմից մեր կրած հալածանքները և մահափորձերը, և նրանց հետ միասին պատկերանում էր իմ առաջ անմեղ զոհերի արիւնոտ ուրուականները, նրանք իրենց մանկական հայեացքով արդարութիւն էին պահանջում։ յիշում էի մեր վերջի բանտարկութեան մէջ կրած դառնութիւններս, որոնք սոսկում էին թողնում իմ վրայ։ Ահա այս բոլոր դառն յիշողութիւններից վերջը յիշում էի նաև Բաբերդի մէջ իմ վրայ կատարուած մահափորձը, որից ազատուելը հրաշք էր։

Այս դառն յիշողութիւններից վերջը իմ ականջը լսում էր այնպիսի լուրեր և ձայներ որոնք ինձ հաստատ համոզում էին որ անկարելի է խուսափել հակառակորդի կողմից սպասուող նորանոր յարձա-

կումներից բայց ես չէի կամենում որ իմ արիւնոտուած դիակը փռուեր իմ տանջուած մօր առաջ, ես չէի կամենում որ իմ թշուառ մայրը իր ողբով թրջեր իմ սառ գլուխը, ես չէի կամենում որ ոճրագործների անվերջ յարձակումները մնար անպատիժ, ես չէի կամենում որ չարագործները իմ մահով յաղթէին, իրաւունքն և ճշմարտութիւնը, վերջապէս ես իրաւունք ունէի աշխարհի վրայ ապրելու, և ուրիշները իմ այս իրաւունքը յափշտակելու ոչ մի բարոյական ոյժ չունէին իրենց ձեռքերում, որովհետեւ ես անմեղ էի, այս բոլորից վերջը տեսնում էի նաև կառավարութեան անտարբեր վերաբերմունքը։

Գտնելով ինձ այսպիսի պայմանների տակ, շատ բնական է որ իմ իրաւունքը ես իմ ձեռքով պիտի պաշտպանէի, Թօփչեանը լինելով իմ կեանքի դէմ մահուան վճիռ հրամայողը, և նա՛ պիտի լինէր իմ կատարելիք յարձակումների կարգադրողը, հետեւապէս իմ անհատական խղճի դատաստանը իրաւունք տուեց ինձ սպաննելու մահապատիժներ հրամանագրող Թօփչեանին, և ես սպաննեցի նրան։

Ճահիճը շարժվեց, վայնասունը և լացն ու կոծը փրթաւ պլօքի բանակից, աշխարհի վերջն է հասել, կատարվել է մի մեծ ոճիր, երկրագունդը և երկնագունդը փլչելու վրայ են, և ապերախտ հայունաթիւնը լուռ հանդիսատես է, նա չէ շարժվում նա թիւնը լուռ հանդիսատես է, և անտես է անում վայնասուն չէ բարձրացնում, և անտես է անում Դաշնակցութեան, արտասուքն ու ոռնոցներով վայնասունը, գիտակից դասակարգի հայութիւնը ոտնասունը, գիտակից դասակարգի հայութիւնը ոտքի չէ կանգնում պաշտպանելու նրանց, և չեն աճապարում Դաշնակցութեան հետ մէկտեղ պոռալ

կախաղա՛ն, կախաղա՛ն. բայց ի՞նչ է պատահել. Թօփչեան կոչուող մահապատիժներ հրամանագրողը մի արդար գնդակի հարուածով գեան է գլորել: Եւ ինչպէս շատ մը տնտեսներ իր զագիր և անխիղճ դաւադրութիւններուն և բռնաւոր հրամաններուն զոհ գնացել էին կսովկասում, և այս հարութիւններից վերջն էլ Օսմ. Սահմանադրութեան շնորհիւ կարին գալով բազմում է, կրկին իր բուռն մահապատիժները կը հրամայէ նաև իւր օգային բանախօսութիւններով միամիտ ժողովուրդի մէջ փոթորիկներ կը բարձրացնէ ազգային գործերու և Առաջնորդարանի շուրջ, որպէսզի գայլի նման փոթորկի մէջից փախցնէ անմեղ գառնուկներին և հացի խոշոր պատառները ինք լափէ, Թօփչեանը լինելով համալսարանական, նա գրաւում է կարնեցւոց մի մասի համակրանքը, և ձեռք առած էր ազգային գործերը ղեկավարելու, բայց չկարողացաւ հասնիլ իր լպիրշ փափաքին:

Նրա սպաննութեամբ Դաշնակցական բաժանորդները իրենց լրագրական ունեցներով միամիտ ժողովուրդը գրգռեցին ինձ դէմ, և ժողովուրդը անգիտակցաբար ցաւեց Թօփչեանի մահը, որին նա արժանի էր:

Թօփչեանին չսպաննելու համար թէև ես էլ մտածեցի սակայն ուրիշ ճանապարհ չգտայ, նրա սպաննութեան ճանապարհը իրենք, Թօփչեանները դրին իմ առաջը, միակ ճանապարհը այն էր, որի վրայ ընկաւ յեղափոխական դիմակի տակ ծածկուած բռնաւորը և անիրաւը: Իմ տեղը ո՞վ էլ որ լինէր, եթէ նա գիտէր իր մարդկային արժանիքները վեհ պահելու գիտակցութիւնը, և եթէ նա

գիտէր ունենալ իր իրաւունքների դէմ կատարուած կամայականութիւնների և ոտնձգութիւնների դէմ կռուելու ուժը, նա պիտի սպաննէր Թօփչեանին:

Թօփչեանի պատիժը մի ուրիշ անգամ թող դաս լինի բոլոր բռնաւորներին և անիրաւներին, որոնք համարձակութիւն կ'ունենան իրենց վայրենի և անբարոյական ուժերով խախտելու մարդկային այն սրբութիւնը, որի անունն է իրաւունք. իրաւունքի ուժը, թէկուզ լինի ամենաթոյլ մարդուն մօտ, մենք պիտի յարգենք նրան:

Այժմ դառնանք մի քանի խօսքերով որոշելու Դաշնակցական ինտէլիգէնցիայի յեղափոխական արժանիքները և Դաշնակցութեան անցեալի մէջ նըրանց կատարած դերը:

Դաշնակցութիւնը լինելով որպէս կռուող կազմակերպութիւն, նա 15 տարիներ Տաճկաստանի մէջ ունեցաւ շատ օրհասական կռիւներ և այդ անհաւասար կռիւներում ընկան այնպիսի անձնուէրներ, որոնց արժանիքները յիշատակուած են, մինչև իսկ Գիւրտ և Թուրք ժողովուրդի մէջ, սակայն շուրջ Գիւրտ և Թուրք ժողովուրդի մէջ ի՞նչ բաժին ունեցաւ, այս բոլոր կռիւների մէջ ի՞նչ բաժին ունեցաւ Դաշնակցական կոչուող, ինտէլիգէնցիան: Այս հարցի ճիշտ պատասխանը մենք պիտի տեսնենք Դաշնակցութեան իրական պատմութեան մէջ: Նրա 15 տարուայ անցեալի մէջ մատների վրայ կարելի է թուել այն ագիւլ ինտէլիգէնտների անունները, որոնք Տաճկաստանի մէջ յանուն գաղափարի զոհուեցան և տանջուեցան, բայց նրանց թիւը այնքան քիչ է որ, միանգամայն ամօթ և նախատինք է բերում ինտէլիգէնցիա կոչուող դասակարգին:

Տաճկաստանի յեղափոխական գործի գլուխը

կանգնելու համար արտասահմանից գնում էր մի Պետո և կամ մի վարդգէս, նա մինչև ծանօթանում էր ժողովուրդին և մինչև կարողանում էր կազմակերպել մի քանի գիւղեր, այդ ժամանակ կամ ձերբակալվում էր և կամ սպանվում: Պետոի տեղը երկար ժամանակ թափուր էր մնում, մի երկու տարի վերջը հազիւ հազ արտասահմանից անցնում էր Տաճկաստան. մի նոր Պետո, նա մտնելով երկիր, իր նախորդ գործերը ամէն ինչ քանդուած էր տեսնում, նոր գործիչը սկսում էր շինել այն ինչ որ արել էր իր նախորդ ընկերը: Տաճկաստանի մէջ այս ձևով է առաջ գնացել կազմակերպական գործը, սակայն այս ձևի առաջնորդող յեղափոխական գործունէութիւնը կազմակերպութիւնը մատնում է յուսահատութեան և ԼԷՔման, նաև պատճառ է դառնում անտեղի ժողովրդական հալածանքների, մինչդեռ արտասահմանի մէջ Արև. և Արևմ. բիւրօները կ. կոմիտէները, և զանազան գործիչները այն ժամանակ ձեռքերը ծալած նստած էին. եթէ նրանք իսկապէս յեղափոխականներ էին, ինչո՞ւ մի մասը չանցան երկիր բուն յեղափոխական գործի գլուխը կանգնելու:

Ինչո՞ւ նրանք Սերոբների և Գուրգէնների հետ ձեռք ձեռքի տուած առաջ չի տարին յեղափոխական կռիւը: Անշուշտ այն ժամանակ բոլորովին այլ կերպարտնք կ'ստանար Տաճկահայ յեղափոխութիւնը. նրանք այդ չ'արին և չէին էլ կարող անել, որովհետև այդպիսի քայլ անելով, իրենց կ'սպասէր Ապտիւլ Համիտի բոլոր բռնութիւնները — բանտ, կախաղան, ծեծ և հազար ու մէկ զրկանքներ: «Երբ Դաշնակցութիւնը երկրով էր միայն զբաղ-

ւած, ամէն անգամ կայացած ռայօնական ժողովներին հարց է բարձրացել որ, Արև. բիւրօի անդամները երկուսը կամ գոնէ մէկը երկիր մտնեն, բայց նրանք միշտ էլ հրաժարուել են պատճառաբանելով երկրի աննպաստ պայմաններին»:

Դաշնակցական ինտէլիգենցիան ո'չ միայն Տաճկաստանի մէջ խուսափեց իր պարտաւորութիւնից այլ մինչև իսկ փոքր իշատէ ազատ կովկասի մէջ էլ հեռու մնաց իր պարտաւորութիւնից: Կովկասում Դաշնակցական ինտէլիգենցիայի դերը կատարում էին Մշեցի և Պուլանդզցի գաղթականները. այդ խեղճները թափառում էին քաղաքից քաղաք, մտնում էին Կովկասախոյ գիւղերը, և իրենց տկար լեզուի դարձուածքներով կազմակերպում էին ժողովուրդը: Իսկ Թիֆլիսի, որ կոչվում է Կովկասահայութեան սիրտը, այնտեղ բազմած էր Արև. բիւրօն, և Թիֆլիսում էր նաև այսօրուայ Դաշնակցական ինտէլիգենցիայի շարքերը, սակայն նրանք իրարուց չատ հեռու էին. Արև. բիւրօի հետ Թիֆլիսում կապուած էր միայն Տաճկաստանցի գաղթականները, և նա իր գոյութիւնը պահպանում էր նրանց ամսավճար ղրուշներով: Շատ անգամներ Դաշնակցական պատրաստ խմբերը դիմում էին այս ու այն ինտէլիգենցիային որ նա մտնէ խմբի մէջ մի քանի ժամով դասախօսելու, սակայն իրմամբ մերժվում էին. եթէ նրանք իսկապէս յեղափոխականներ էին, ինչո՞ւ այն ժամանակ հրապարակ չեկան քարոզելու իրենց յեղափոխական միտքերը:

Օ՞ր անիծուած պայմաններ, այն ժամանակ Ռու-

դասեր տուիք, մինչև իսկ չվարանցաք ընկեր ընկերով սպաննել տալու: 1905 թուից վերջը մտէք ռուսական բանտերը, այնտեղ դուք կը տեսնէք հարիւրաւոր Դաշնակցական զինուորների, որոնց մեծամասնութիւնը բանտարկուած են սոսկ չարագործութիւններով: Իսկ ինչ վերաբերում է Դաշնակցութեան և Դաշնակցականների ձեռքով կատարուած ոճիրների մեծութիւնը. դա՛ ահաբեկի է:

905 թուից մինչև 908 թիւը, Թիֆլիսի, Պաթումի, Երևանի, Կարսի, Գանձակի, Ղարապաղի և Պաքուի նահանգներում, Դաշնակցութեան կողմից տէրօրների են ենթարկուած թէ՛ Դաշնակցական շարքերից և թէ՛ ժողովուրդից աւելի քան 500 հոգի, որոնց մեծ մասը պաշտօնական որոշումներով է գործադրուած:

Դաշնակցութեան այս Սողոմ-Գոմոր շրջանում ռուսական կառավարութիւնը կովկասում իր դաշտային և զինուորական դատարաններով հնձում էր մարդկանց կեանքերը, սակայն ռուս կառավարութիւնը չկրցաւ Դաշնակցութեան չափ մեռցնել, չը նայած որ նա՛ մեռցնում էր Հային, Վրացուն, Ռուսին և Հրեային, իսկ Դաշնակցութիւնը միմիայն հային էր մեռցնում: Ահա՛ տեսէք, ո՛վ է Դաշնակցութիւնը, և ի՛նչ է եղել նրա վերջին տարիների գործունէութիւնը կովկասահայութեան մէջ:

Դաշնակցութիւնը իր մեծութիւնը տարածելու համար միջոց էր ընտրել բռնութիւնը և բռնութեան դրօշի տակ հաւաքում էր, ամէն համոզմունքների և գաղափարների տէր անձերը, շնորհիւ այս քաղաքականութեան, կարճ ժամանակի ընթացքում Դաշնակցութիւնը իր զուլումներով ճա-

րակեց ընդհանուր կովկասահայութիւնը:

Դաշնակցական ղեկավարները հրճուում էին, երբ տեսնում էին իրենց տրամադրութեան տակ եղած միլիոնները և անսպառ դրամական աղբիւրները, նրանք զանազան քաղաքների մէջ ունէին դատարաններ, ոստիկանատուններ, բանտեր և գանցէլիարներ մի քանի տարիներ առաջ նրանք այսպիսի իշխանութեան տէր դառնալու երազել անգամ կարող չէին:

Վերջին տարիներում, նրանք մատի նշանով, մարդկանց կեանքերը զրկելու ուժը ունէին, իսկ մի քանի տարիներ առաջ այդ նոյն մարդիկը տեսնում էին Դաշնակցական գացաի խեղճութիւնը, այնուամենայնիւ նրանք այս խայտառակ սնանկութիւնից ազատուելու բարոյական ուժը չունէին իրենց մէջ:

Դաշնակցական ղեկավարները մէյմէկ պառաւ նէնէներ էին տաճկահայ աղատագրութեան գործի մէջ եթէ չլինէին Սերոբները, Գուրգէնները, Հըրայրները, և մտաւորականութիւնից դուրս, Դաշնակցական Ֆէտայիութիւնը, այն ժամանակ Դաշնակցական ղեկավարների կազմակերպական դործունէութիւնը կը հուսաւորուէր գէրօի:

Նրանք ոչ կարող էին «Դրօշակ» թերթը հրատարակել և ոչ էլ արտասահմանի մէջ կազմակերպութիւն կ'ունենային, ու ոչ էլ հնարաւորութիւն կ'ունենային ծանօթանալու Եւրոպայի այս ու այն Քլէմանսօների և Ժօրէսների հետ:

Երբ Դաշնակցութեան անուս, անձնուէրները իրենց կեանքի գներով կատարել են յաջող մի գործ երբ երկրի մէջ և սահմանների վրայ ունէ

նութիւնները, կախադանները, ռուսական բանտերում հարիւրաւոր մարդկանց թշուառութիւնները և ամէնից վերջն էլ, իրենց այնքան սիրելի բնկերոջ, Թօփչեանի մահը:

Եւ այս բոլորի հետեանք համատարած անբարոյականութիւնը, լաց ու կոծը, արտասուներներն ու հեկեկանքները: յուսահատութիւնն և լքումը, հայկական կեանքի մէջ կատարուած նենգութիւնները, և օտարների առաջ հայ յեղափոխութեան խայտառակութիւնները:

Ահա՛ այս բոլորը թող հաշուի առնեն եթէ Դաշնակցական զեկաՎար յորջորջուողների մէջ կայ ճշմարիտ սօցիալիզմի զաղափար ունեցող ազնիւ և բարեխիղճ մէկը:

ՎԵՐՋ

ՅԱՒԵԼՈՒՄ

Տարաբախտ Յաբեթ Վարդերեսեանի յուզիչ պատմութենէն ազդուած, այս դէպքերուն մօտէն իրազեկ անձնաւորութիւն մը՝ մեր տրամադրութեան տակ դրաւ իմբապետ Միհրանի մի քանի նամակներն ու անոր յարակից տեղեկագիր մը, որ շատ տեղ կը լուսաբանէ Յաբեթի յիշած դէպքերն ու պարագաները, հետեաբար այս գործին իբր լըրացուցիչ մասը կը հրատարակենք զանոնք:

ՆՍՄԱԿՆԵՐ

Երեւան, 16 Յունիս 1906

Սիրելի ընկերներ՝,

Երէկ ստացայ Ձեր 15 Յունիս թուակիր նամակը, և վերին աստիճանի գոհ մնացի թիֆլիզի մէջ գտնուող մեր ընկերներից, Դուք մեզ գրում էք թէ՝ զինուորական և օթանդակից խմբերը մեզի հետ են միացած ընդդէմ Արեւելեան Պիւրջի Կամարիւային, Դա մի ուրախալի լուր է, եթէ Պիւրջի իր կողմից վարձկաններ Ձեր խմբերի մէջ չի սպըրդեցնէ, ու իրենց երկդիմի գիրքով լեման պատճառ չի լինեն. խիստ զգուշութիւն է հարկաւոր ձեռք առնել, ու աշխատեցէք ինչքան կարելի է ներքնապէս Ձեր պրօպականդան առաջ տանել ընկերներու մէջ, միւսոյն ժամանակ պարզեցէք ներանց թէ՝ այդ բանակուիւր երկար չի տեւեր, ու թէ կանուխ ընդհ. Պատգամաւորական ժողովը անհրաժեշտօրէն կը կազմուի ու վերջ մը կը դըրուի խառնաշփոթութիւնների: Ընկերներ, ու ի այդ խառնաշփոթութիւնների մէջ դեռ մենք շատ լաւ գիտենք որ մեր շարքերի մէջ դեռ գիտակցութիւն չի մտած, մինչև այսօր որ ամէն տեսակ գոհողութիւններ կատարած են, միմիայն հայրենասիրական ոգին է եղել նրանց դրդող. իսկ եթէ այդ անխիղճ շէֆերը չի սթափուին իրենց կործանարար ընթացքէն, հարիւրին 99 վըստեանց եղէք որ Դաշնակցութիւնը մի լաւ խրամատի մէջ պիտի գլորուի, այն դաշնակցութիւնը՝ որ մեր

36 Մայիս, 1906 Երևան թանգուհի

Սիրելի ընկերներ՝

Wm 20 L 74m 17

Եւ երէկ Մարտիրոսից՝ որ եկած էր ինձ տես-
նելու բանտում, տեղեկացայ թէ՝ մեր շարքերի
մէջ որոշ գիտակցութիւն է մտել, և սկսած են բո-
ղոքել Ե. Թօփաճեանի ձեռքով թխուած նախագծի
դէմ, ինչ որ ուղղակի Արեւելեան Պիւրօն իր կազ-
մով, ճիգեր է թափում, բռնազօրիկ կերպով մեզ
կլացնել տալու համար, մինչդեռ այդ չարաբաստիկ
նախագիծը, ոչ թէ մեր Տաճկահայկական դատի հա-
մար խոչնդոտ է հանդիսանում, այլ նոյնիսկ բոլոր-
ովին լքման է ենթարկում Տաճկահայկական դա-
տը, և նամանաւնդ որ այդ նախագիծը ապօրինի
ու անհարազատ է: Ինչքան էլ որ Դաշնակցու-
թիւնը ապակեղորոնացման սխտէմն ու գործելա-
կերպը ընդունած լինի, չի կարող այդ ապակեղորո-
նացումը սկզբունքային տեսակէտով իրաւունք և ոյժ
տայ այս կամ այն մարմնոյն որ իրենց խելապատա-
կէն վեր նոր սկզբունքներ ընդգծեն և պարտաւո-
րեցուցիչ անեն Դաշնակցութեան համար:

Դաշնակցութեան սկզբունքն ու գործելակերպը միմիայն կարող է ընդգծել գերադոյն Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովը, լինի նա Ռուսաստան, Տաճկաստան, և թէ Եւրոպա, միևնոյն է, սկզբունքը անխախտ կը մնայ, իսկ տաքտիկան ամէն մարմին իր միջավայրին համաձայն այս կամ այն ուղղութեամբ կարող է փոխել, որովհետեւ ինչ կար-

գեր որ Ռուսաստանի մէջ է տիրում, ուրիշ երկիր-
ները դրան հակառակ են տեսնում, հէնց այդ պատ-
ճառովը տաքտիքան միշտ փոփոխական են լինած,
Ուրեմն Թիֆլիզ գումարում Բայօնական Ժողովի
իրաւասութենէն շատ վեր էր, իր ընդգրկած օ-
րէնքները պարտադիր անել ըլլոր երկիրներին մէջ
գտնուած Դաշնակցականներին համար, եթէ ձեռն
ասեմ նոյնիսկ իրաւունք չունէր Ռուսաստանի մէջ
գործադրել տալու սոյն օրէնքները, ինչ որ ընդ-
գծուած էր վիրոյիչեալ Ժողովի մէջ, քանի որ
այդ Ժողովը ապօրինի էր համարում իր իսկութիւ-
նով, ահա թէ ինչո՞ւ համար. Ա.— Ապօրինի էր
համարում, որովհետեւ կօմիտէներ և ենթակօմիտէ-
ներ ձայն չեն տուած և ընտրութիւններին չեն
մասնակցած: Բ.— Ապօրինի է համարում որ ա-
ռանց չըջանակային Ժողովներ գումարելու և ընտ-
րութիւններ կատարելու, պատգամաւորներ ու-
ղարկած են միայն կեդր. կօմիտէի կողմից. այն
ալ այնպիսի պատգամաւորներ որ մինչև այսօր ի-
րենց Թանձր ռոճիկին են նայելիս եղեր, որ ոչ մի
յեղափոխական հոտ կամ նշան անգամ չունին, Ա-
րևելեան Պիւրոյի կողմանից մէկ մէկ խոշոր վկա-
ներով ուղարկուած էին որպէս հարազատ պատ-
գամաւորներ, Բայօնական Ժողովին մէջ, իրենց
չունեցած ազդեցութիւնը ի գործ դնել և Տաճկա-
հայկական դատը բաժանէին Ռուսահայերէն և ըս-
տեղծ էին նոր Ռուսահայկական դատը ու իրենց
Գործունէութեան Թատերաբեմը դարձնէին դէպի
Ռուսաստան, մինչդեռ Տաճկահայկական դատը որ

Հազարաւոր անմեղ մարդկանց արիւնով էր նուիրագործուած, թողնել իր անբաղդ ճակատագրական բաղդին, դա ոչ այլ ինչ է նշանակում մեր կողմից եթէ ոչ դաւաճանութիւն և խարդախ ոճրագործութիւն: Գ.— Ապօրինի է համարում որովհետեւ մի ինչ որ Բայօնական ժողովը այն էլ ոչ դաշնակցականների ձեռքով էր գումարուած, այլ միմիայն հացկատակ Շէֆերի ձեռամբ և Արեւելեան Պիւրօյի թեւադրութեամբ էր սարքուած, որպէսզի առաջիկայ Պատ. ժողովին իրենց ազգափնաս ու ազգակործան արարքները կարողանային ծածկել, մինչդեռ հիմակուանից բաց մնաց, ապօրինի և անհարազատ է համարուում կովկասի նախագիծը որ մի շրջանի մէջ գումարուած Պատգ. ժողովի կողմից է հրապարակ նետուել, թողնենք այն որ վերեւ յիշեցինք որ ոչ մի Պատգամաւոր քուէով որոշուած չէ եղել ու կանգ առնենք մի վայրկեան այն կէտի վրայ որ ուղղակի մեզ առաջնորդող է եղել մինչև հիմա, ինչքան էլ որ այդ ժողով օրինական կանոնների տակ լինի գումարուած, և դարձեալ չէր կարող առանց միւս շրջանների կամ Երկիրների մէջ գտնուող ընկերներին հակառակ որոշում ընդգծել, այդ ժողովի կարողութենէն վեր էր միանգամայն առանց որեւէ շրջանի միջի անց ու դարձերին անտեղեակ իր քմահաճոյքին համաձայն սկզբունքներ ընդգծելու, խնդրեմ ասացէք, Բայօնական ժողովին, Պուլկարիայէն, Ամերիկայէն, Պարսկաստանէն և Տաճկաստանէն Պատգամաւորներ եկած էին, ի հարկէ ոչ: Բացի այդ կայ նաև մի ուրիշ գլխաւոր

կէտ թէ՛ ինչու համար կովկասի մէջ եղած ընկերներին ձայնից զրկեցին և գաղտագողի ժողով գումարեցին, և շուտ մը հրապարակ նետեցին այդ չարաքաստիկ նախագիծը, հէնց մեր բոլոր խընդիրները այդ տեղ է կայանում: Սիրելի ընկերներ, մոռանում եմ որ Ձեզ մի նամակ եմ դրում և ոչ թէ ճառ, այս բանտի մութ խորքում ինկած ըլլալ չեմ հոգար՝ որքան էլ որ իմ մտատանջութեան առարկան է դարձել այդ ապօրինի ժողովի որոշումները: Ձեր բողոքները շարունակեցէ՛ք, բայց ՄԻՇՏ ԶԳՈՒՇԱՅԷՔ ԶԻ ԼԻՆԻ ՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, ՆԵՐՔԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ ՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԿԱՄ ԶԷԶՈՔՈՒՐԻՇ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԿԱՄ ԶԷԶՈՔՈՒՆԵՐԻ ԱՌԱՋ ՊԱՐԶԷՔ, ԱՇԽԱՏԵՑԷՔ ԶԵԶՈՔ ԺՈՂՈՒՐԴԻ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌԱՋԸ ՄԻՇՏ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆՈՒՆԸ ԲԱՐՁՐ ՊԱՆԵԼ ԶԻ ԼԻՆԻ ՈՐ ՏՐՏՈՒՆՋՆԵՐ ՅԱՅՏԵՔ ՇԷՖԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՈՒՐԻՇՆԵՐԻ ԱՌԱՋ, մինչև որ տեսնենք մեր վերջաւորութիւնը ինչ կը լինի, և ես շատ վստահ եմ որ Ամերիկայի, Պուլկարիայի, Տաճկաստանի և Ռուսաստանի հարազատ դաշնակցականները պիտի աշխատեն ինչ միջոցով էլ լինի շուտով Ընդհ. Պատգամաւորական ժողով գումարել, ահա այն անգիւղ կը մաքրուի այդ բոլոր կնճռոտ խնդիրները ինչ որ մեր մտատանջութեան առարկան է դարձել, յոյս կայ որ շուտով պիտի ազատուիմ բանտէն, նամակները անպակաս արէք: Մնամ ընկերական սիրալիր բարեկեցութեամբ Ձերդ խմբապետ ՄԻՀՐԱՆ

բացի վնասից և ոչ մի օգտակարութիւն չի ունեցած իր գործելակերպով ու իր շահագրգիռ, փրփու և ամբարտաւան յոխորտանքներով, ընդհակառակն 1904ից մինչև հիմա ինչքան որ զոհեր են տուած մարտի դաշտում միշտ իրենց մատնութիւններին են կուլ գացած, անարգ թշնամու ճիւղաղային յարձակումներին, ահա թէ ինչպէ՞ս համար, երբոր վաղարշակի խումբը պատրաստուեցաւ երկիր անցնելու, այդ բարոյապէս անանկացածները որպէս պարծանք՝ ի լուր աշխարհի բեմերի վրայից կոկորդ կը ճղէին հաւատացնելու ժողովրդին թէ տեսէք մեր վաղարշակը 30 ընկերներով 15 օրից յետոյ Բասէնու գծով պիտի երկիր անցնի իր հայրենակիցներուն օգնելու համար, իսկ Բասէն տաճկական սահմանագլուխ լինելով Ղարսէն ոտքով մէկ աւուր ճանապարհ է, և թէ թշնամու պահակներով շրջապատուած է ամբողջ սահմանը, բացի այդ նաև Ղարս քաղաքը լրտեսներով կը վիտար այդ ժամանակներին, մինչև խմբի առաջ շարժիլը ոչ թէ Բասէնի կամ Ղարս-Քիլիսէի պահակներ կը լսէին խմբի երկիր մտնելը, ապա նոյնիսկ Մեծ Մարդասպան, կարմիր Գազան ամեն բան կը հասկնար իր լրտուներին միջոցաւ, թէ մէկ խումբ Փէտայիները Բասէնի գծով սահմանից ներս պիտի խուժեն և ամէն կտրուկ միջոցներ ձեռք կ'առնէր, գաղտնի պահակներով կը շրջապատէր ամբողջ անցքերը, դեռ խումբը հազիւ թէ սահմանը անցած էր լինում, երկրորդ օր անմիջապէս լուր էր տարածւում կովկասի մէջ ըր խումբը մի մեծ անյաջողութեամբ

թեան հանդիպելով բոլորն ալ ոչնչացած են։ Իսկ արտասահմանեան Դաշն. օսկաններն իրար կ'անցընէին, թէ չուտով երկիր պիտի փրկենք Սասունն որ սիստէմի զէնքեր ենք անցկացրել, ականջ խօսի վռամեանին, այնքան առաջ գնաց իր ստախօսութիւնների մէջ որ Ամերիկայի բեմերի վրայէն ի լուր աշխարհի յայտարարում էր թէ՝ Հայ յեղ. Դաշնակցութիւնը Ամերիկայից թնդանօթներ և Պուլոմթրներ անցեալ օր ուղարկեց Սասուն, խեղճ ժողովուրդն ալ Հայրենասիրական ոգիով լեցուած բացի ծափահարելուց իրենց դառն աշխատանքից հաւաքուած տալէրներ ու բռնալիներ առատօրէն կը դնէին Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ։ Հայ ժողովրդի հայրենասիրական ոգին այնքան առաջ էր գացած ոչ թէ դրամ եթէ նոյնիսկ պարոն վռամեան կեանք պահանջելիս լինէր դարձեալ պատրաստ էին զայն նուիրելու այդ հրապարակային մատնութեան փրփուն խօսքերին։ Բնականաբար Հայ աշխատաւոր դասակարգը ոչ թէ մինչև այսօր իրականութեան է հետեւել, այլ ստախօսութեան, կեղծիքի և խաբեբայութեան ուրուականին է հետեւել, ինչպէս որ դեռ մինչև այսօր զանազան հոսանքների ու հովերի մէջ կ'օրօրուին այդ կեղծաւորների երեսից։ Վաղարշակի 30 հոգինոց խումբից միմիայն Մուշի Ալվարինճ գիւղացի Վարդան ազատուեց, այն ալ ծանր կերպով երկու տեղից վերաւորուած լինելով, այդ տագնապալի դրութեան մէջ մոլորուների տակն էր թագնուած և թշնամիներ զինք չէին տեսած, մի բանի օրից յետոյ նա

անցաւ Կողկաս, ինք իր բերնով խոստովանում էր որ թշնամիներ մեզանից չուտ էին Հասկացած թէ խումբը պիտի մեկնի երկիր, և ողբալիօրէն կը պատմէր որ մատնութիւնը մեզանից է, ուրիշ տեղ փնտռել աւելորդ է, արդէն Վաղարշակ ինք նոյն իսկ տեղեկութիւն չունէր որ խումբով երկիր պիտի անցնէր, բայց սրճարանների մէջ միշտ հարցեր կուղղէին մեզ թէ ե՞րբ պիտի երկիր մեկնինք խմբով, այդ տարօրինակ հարցերը մեզ մի տեսակ անել դրութեան մէջ էին ձգում, և մենք առանց պատասխանելու միշտ լռելայն կ'անցնինք, ես երբէք չեմ մոռանար, ասաւ Վարդան, տակաւին մեր մեկնելուց երկու օր առաջ մի հացկերոյթ տուեցին մեզ և այդ տեղ բաժակաճառերից վերջ Վաղարշակ ոտքի կանգնաւ և ասաց, «Ժամանակը շատ վատ է ինչպէս երևում է, շատ խոչնդոտների պիտի հանդիպինք, մեր փառամուլ, պօռնոտախօս չէֆերի երեսից»։ Թող ընթերցող հասկնայ այդ ազնիւ ու անբասիր հերոսի հոգեբանութիւնն։ Վաղարշակի խմբից վերջ, անցաւ Թուման Թումանեանի խումբ Օլթիի գծով, Թումանեանի խումբ տակաւին Պէնկլէմէտ չհասած թէ Ս. Պետրոսպոլի և թէ Կ. Պոլիսի մէջ նստող հրէշներ մէկ ամիս առաջ Հասկացած են որ այդ գծով ²³ հոգիների խումբ մը ամսոյ այս ինչին Տաճկաստանի սահմաններից ներս պիտի խուժեն և յառաջխաղացման անցքեր գոցեցին, մի կողմից կարմիր գազանն իսկ միւս կողմից հիւսիսային արջը, երկուսն էլ հայ արեան ծարաւ մոլեգնօրէն յարձակում գործեցին, մի բռն մարդ-

կանց վրայ, և բոլորովին անպատակ տեղ նահատակուեցան ամենավայրագօրէն, իսկ ոմանք էլ որ կենդանի մնացին կաշկանդուեցան Ղարսի խոնաւ ու մութ բանտի նկուղների մէջ։ Այդ բարեխիղճ Շէֆեր մի կողմից ի լուր տշխարհի կը յայտարարէին ինչ որ Թումանի խումբի մուտք գործել Տաճկաստանում, իսկ միւս կողմից ալ կը հաւատացնէին Հայրենասէրներին որ Ռուս կառավարութիւն մեզ հետ է, չի լինի որ Ռուս զօրքերի վրայ գնդակ արձակէք, ինչքան էլ որ նեղ պայմանների մէջ գլուխդ տեսնուիք։ Միթէ մատնութիւն ու դաւաճանութիւն չէ՞ր իրենց արածը։ Եթէ իրենք գիտէին որ Ռուս սահմանապահ զօրքերը պատրաստուած էին Թումանի խումբը ոչնչացնելու, մեծ ոճրագործութիւն մանի այդ Շէֆերի կողմից խաբելով նրանց համոզէ՞ր այդ Շէֆերի կողմից խաբելով եթէ հասկանայ որ գել թէ Ռուս կառավարութիւն եթէ հասկանայ որ մենք քրիստոնեաներ ենք, կը պատասպարէ ու չի վնասէ, որ անդթօրէն գոհ տուեցին 20 հոգի ամենաանխիղճ վայրագութիւններով։ Արդեօք որ մէկ խումբն է որ առանց ոչնչանալուց իր նպատակակէտին հասած է, թող փաստեր խօսին։ Թումանի խմբից յետոյ անցաւ Խանի խումբ, Խանի խումբը տակաւին պատրաստութիւն չ'ունեցած ի պատիւ Խանի խումբին խնջոյքների մէջ հրապարակաւ կը յոխորտային թէ Խանի խումբը կը պատրաստուի մօտ օրէն երկիր անցնելու, Վաղարշակի և Թումամօտ օրէն երկիր անցնելու համար, դա անելու համար դռնի վրէժը լուծելու համար, դա անելու համար դռնի վրէժը լուծելու համար, խօսքով չի լինի, պէտք է հարկաւոր դրամ, խօսքով չի լինի, պէտք է զոհէք՝ տեսնում էք Դաշնակցութիւն մարդիկ կը

գորհէ և Ձեր սեփական պարտականութիւնն է մ
 դուք էլ Ձեր նիւթականը գորհէք, եթէ ճշմարիտ
 հայրենասէրներ էք, մի քանի վայրկեանի մէջ կը
 տեսնէինք որ դուժարը 10000ներէ էր հասնում,
 վերջապէս երկու ամիսից յետոյ ճանապարհ ինկաւ
 դէպի Բասէն փոխանակ վրէժ լուծելու, վրէժի
 կայծեր աւելի բազմապատկեց, Դաշնակցութեան
 Շէֆեր արաքնապէս ողբում էին, իսկ ներքնա-
 պէս դորա հակապատկերն էր, ընդհակառակ գուար-
 ճանում էին և իրենց ուրախութեան չափ ու սահ-
 ման չկար, մեծ խանդավառութեան մէջ էին լի-
 նում, այդպիսի վայրկեաններում դարձեալ դրամ
 դանձելու ուղին բացուեցաւ իրենց համար, դարձ-
 եալ Շէֆերի ծակ գրպանները պարարտացաւ դարձ-
 եալ մուրացկանութիւն շահագործում, խեղճ հայ
 աշխատաւորների արիւն քրտինքով ձեռք բերուած
 կոպէկներով հագարներ դիզուաւ, Արեւելեան Պիւ-
 րօի անկուշտ կազմի ձեռքի տակ, և թատրոնների
 օթետկների ու լօճաների գիները բարձրացաւ, այլ-
 ևս թատրոններից դուրս չէին գալիս Պիւրօյի ան-
 դամները, մի կողմը սուգ ու շիւան էր տիրում,
 իսկ միւս կողմը երջանկութիւն ու խրախճանու-
 թիւն, մի կողմը ջահել-ճիւղան կտրիճներ իրենց
 վերջին արեան կաթիլը չէին խնայում իրենց ցա-
 ւատանջ ազգակիցների ազատութեան համար, իսկ
 միւս կողմից պարարտացած Շէֆեր պարահանդէս-
 ներու մէջ պօլկա էին խաղում դալկահասակ օրի-
 որդեաների հետ գիրկընդխառն, մի կողմ լացի ու հե-
 ծեծանքների տակ սովամահ էին լինում ամենա-

դառն կերպով, իսկ միւսը ճոխ սեղանների առաջ
 բազմած Սասունի կենացներով բաժակներ իրար են
 ջախկացնում և « Լուսին չկար մութ գիշեր էր »
 երգում էին նուագախմբով, ահա երկու հակա-
 պատկեր մի կուսակցութեան մէջ, երկու ծայրայե-
 դութիւն, երկուսն էլ հայրենասիրութեան համար
 միմեանց քով հաւաքուել և համախմբուել, բայց
 մէկը անկեղծօրէն մարտի դաշտումն էր ընկնում,
 նոյնիսկ մի նեղ հողէ գերեզմանի էլ չէր արժանա-
 նում, մինչդեռ միւսը իր կեանքի ամէն մի երջան-
 կութիւնը ամենափայլուն տեսակով լրացնում էր
 իր մանրամասնութիւններով, Շէֆերի յոյսը փնաց
 յայտնի խմբապետ Միհրանը: Հրաւիրեցին Միհրա-
 նին Թիֆլիզում և սկսեցին կոկորդիլօսի արցունք-
 ներ թափել նրա առաջ, Միհրանը խիստ մտատան-
 ջութեան մէջ ընկղմեցաւ, մի քանի վայրկեան տի-
 րեց լուսութիւնը, Միհրանը տեղէն յանկարծ վեր
 ցատկեց և ձեռքը տարաւ ճակատին շփելով ասաւ
 « Ընկերներ, ես շատ եմ զարմանում Ձեր վրայ, ե-
 թէ մենք Հայրենիքի համար մեռնող մարդիկներ
 չի լինէինք, երբէք յեղափոխական շրջանակի մէջ
 մուտ չպիտի գործէինք, սակայն մի բան ինձ շատ
 է զարմացնում, այն է թէ՛ ինչո՞ւ համար անպատ-
 ճառ գնամք ի գործ տեղը մեռնենք, բացի մեր
 մեռնելը մեզ հետ նաեւ քար ու քանդ են լինում
 հարիւրաւոր գիւղեր, ահա իմ մտատանջութեան
 դիմաւոր առարկան, եթէ իսկապէս մենք ցանկա-
 նում ենք տաճկահայ կեանքը բարւոքել, պէտք չէ
 որ մենք 30—40 խմբեր ուղարկենք Ռուսաստանէն

ծել մեր ժողովուրդի մէջ, ահա ես այն ժամանակ վստահօրէն կարող եմ ասել առիթ գալուն պէս հայ ժողովուրդը ինքզինք կարող է փրկել առանց օգնութիւն խնդրելու և աղերսելու եւրոպական պետութիւններից, չէ՞ որ այսքան խուճեր որ այսքան տարուան մէջ երկիր արշաւեցին և անընդամենը տեղը ոչնչացան, հազիւ թէ հարիւրից երկուս արտասահմանի հայերից լինէին, իսկ քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ հայերից լինէին ինչ հարկ կայ որ Ռուսաստանի մէջ զինուած զաղթականները երկիր մտցնենք, քանի որ այդ առիւծներից հայրենիքի մէջ աւելի շատ կայ, բացի այդ կայ նաև ուրիշ անպատեհութիւններ, այն է, դժբաղդ քանցած տղաքները փախստականներ են ըստ Սուլթանի Համրտի կարծիքին ու օրէնքին, նրանք իրաւունք չունին երկրի սահմաններից ներս մուտ գործել և մենք էլ շատ լաւ տեղեակ ենք երկրի դրութեան մասին և գիտենք թէ՛ ներկայիս չկայ մի հայ գիւղ որ մի քանի հաս տաճիկ զօրքեր չի լինին: Հեռաւարտ մեր մարդիկներ երբոր երկիր կը մտնեն, ուղեն չուզեն երկուական հոգի գիւղերի վրայ պիտի բաժանուեն, և այդ բաժանման միջոցին եթէ կառավարութեան զօրքեր իմանային գիւղ արդէն լնցած կը համարուէր, տուժող ո՞վ էր լինում, բնականաբար դարձեալ Տաճիկահայաստանցին, բացի բանտարկութեան նաև կոտորածը իր սահմակեցուցիչ տեսարաններով երկրի մէկ ծայրէն կ'սկսէր մինչև միւս ծայրը: Օրինակ Մշոյ դաշտին մէջ ինչեր չեղան և քանի քանի գիւղեր

մոխրակոյտի չի վերածուեցան, այն էլ գլխաւոր գիւղեր, ինչպէսն է. Բերդալ, Արախ, Տէրգեաւք, Մօկունք, Յրօնք և եթէ թուելու լինենք մի առմի հարիւրից էլ կանցնի, միայն ես կը բաւականանամ Ունան գիւղի բացատրութիւնով, կարծեմ թէ վերոյիշեալ գիւղի մէջ կատարուած բարբարոսութիւնները տակաւին թարմ են մեր սրտերի մէջ, խեղճ գիւղացին տուն, հաց չունի, ինք մերկ, վրան հագուստ չ'ունի, էլ ինչեր չը տեսաւ, թէև Դրօշակի երես զարդարեցինք, Ունան գիւղի փառաւոր ապստամբութիւն և ժողովուրդն էլ այդ պէս համոզուեց, սակայն իրողութիւն այն է որ ճնտօի և Առաքելի անխոհեմ քայլերը կառավարութեան ուշադրութիւն հրաւիրեց, և այդ ձմեռուտն սառնամանիքի առկա պաշարեցին ամբողջ գիւղ այդ պաշարման միջոցին մեր քաջ ֆէտայիները անամթաքար թողեցին այդ թշուառ ժողովուրդը գայլերի ոռնոցների մէջ ու փախան Յրօնք գիւղ իրենց կեանք ազատելու համար, անդէն ժողովուրդը չորսապատուած արիւնարբու հրէշներից և հինգ ժամուայ մէջ ամբողջ գիւղը սպանդանոցի վերածուեցաւ, քսան կոյս աղջիկներ բռնաբարուեցան, 60 կիներ առեւանգուեցան և տասը հաստ երախաներ այդ ահռելի տեսարանէն սարսափելով կ'ապաստանին մեղրա Գետի պաղի վրայ ու քանի մը օրից տանին մեղրա Գետի պաղի վրայ ու քանի մը օրից փնտռելով միայն սառած դիակներն են գտնուող: ահա այն պատմական ցոյցի հարիւրներն է որ տան. ահա այն պատմական ցոյցի հարիւրներն է որ մինչև այսօր արձագանգ կտայ: Ո՛չ ընկերներ, այդ տեսակ ազգասիրութիւն, ազգասիրութիւն չէ, այլ

ազգասպանութիւն է, ես չեմ կարող այդ օրինակով երկիր մտնել, որովհետեւ խիղճս ինձ կը տանջէ, եթէ կայ մարդ մը որ իր խիղճը զինք չտանջինա մարդ չէ, այլ կատարեալ հրէշ մ'է: Ընկերներ ես երկու պայմանով կը մտնեմ երկրի մէջ, առաջինն այն է՝ որ գաղանի կերպով ղէնքերու փոխադրութեամբ զբաղիք, երկրորդ կամ թէ սահմանագլուխ հասածին պէս արշաւանքի կ'սկսին, որպէսզի թշնամիներ հասկանան, արշաւանք մղողներ ոչ թէ բնիկներն են, այլ դրսէն եկողներն են, որպէսզի հայ զիւղացիները զոհ չերթան մեր պատրանքների: (Ծափեր):

Միհրանի վերջին խօսքերը աւելի հաճելի թւեց ընկերական ժողովի մէջ գտնուողների ու պատրաստութիւն տեսան. երկրորդ օրը նրան առաջարկեցին որ կազմուանի գծով Տաճկաստան մտնի արշաւանք մղելու համար, իսկապէս Միհրան իր ըսածին ալ համաձայն գործեց, հէնց առաջի գիշեր կռուի բռնուեցաւ մի կողմից թուրք զօրքերի հետ իսկ միւս կողմից ռուս՝ Միհրանը այդ ճշող վայրկենին իր խումբը կը բաժնէր երկու մասի և կը հրահանգէ բոլոր ընկերների որ պատասխանեն իրենց գնդակներով թէ տաճիկ և թէ ռուս զօրքերին, այդ ահեղ կռուի մէջ ոմանք կ'իյնան իսկ մնացեալներն ալ գերի ինկան Ռուս սահմանապահ զօրքերի ձեռք որոց մէջն էր նաև խմբապետ Միհրան վիրաւորուած, ձերբակալուածներին երրորդ օր անմիջապէս փոխադրեցին Երեւանի բանտում, վերջապէս անյաջողութիւններ միշտ կը հանդիպէր, որի բուն պատ-

ճառ եղողները հէնց իրենք այդ կուսակցութեան Շէֆերն էին, իրենց պըլըֆներով, փառամոլութիւններով և պոռոտախօսութիւններով, երբ ժողովուրդ տեսաւ գործնականին մէջ անոնք գործ կատարող մարդիկ չեն, մէկ անգամ ընդմիշտ դաշնակցութեան վրայէն իրենց համարումը վերցուցին, և խոստացան այլևս չօգնել այդ կուսակցութեան. այդ օրերը Արևելեան Պիւրօն մի անելանելի դրութեան էր մատնուած. ժողովուրդի անարգանք մի կողմից ու ընկերական բողոքները միւս կողմից, ստիպեցին Դաշնակցութեան Շէֆերին որ վերջ տան իրենց այդ ազգակործան արարքներին, դրամական աղբիւրները ցամաքեց, Շէֆերի ռոճիկները կամաց կամաց սկսեց պակսել, վերջապէս նոր գիւտ մը գտնել պէտք կար, նոր աղբիւր մը ստեղծել հարկաւոր էր. և չանցած մի քանի ամիս վերջապէս գտան այն աղբիւրը, որի ջուրին համար պապական չէին, այն է Աղամովի տղան Բագուի մէջ տէնօրի տւեցին, և թուրք ամբոխը զինեցին խեղճ ու թշուառ հայ ժողովուրդին դէմ, կռիւ ըսկըսեց Շէֆեր մկան ծակերից դուրս չելլելով հանդերձ սպառնալիքների տակ ինքնապաշտպանութեան քօղով ծածկուած միլիոնաւոր ռուսներ դիպեցին:

Բայց այդ Խառիսեանին Դաշնակցութեան կողմից ուղարկեցին Վարանցով-Դաշկովի մօտ որ արտօնութիւն խնդրէ Դաշնակցութեան համար որ ատօնութիւն Գործէ, կառավարութիւն պատասխանած էր թէ՝ մենք ինչպէս ճանաչենք թէ ատոնք դաշ-

նակցականներ են որ արտօնութիւն տանք, Պ. խա-
տիսեան կը պատասխանէ որ դրանից դիւրին ի՞նչ
կայ, նրանք որ դաշնակցականներ են եթէ թոյլ
տանք (ընչակ) զինանշան կրելու իրենց կուրծքե-
րի վրայ, արդէն յայտնի կանէ թէ՛ որոնք են դաշ-
նակցականներ, իսկ նրանք որ զինանշան չեն կրեր
կարող են նոյնիսկ ձերբակալել, Վարանցով-Դաշկով
իր հաճութիւն տուած էր այդ մասին և Պ. խատիս-
եանը իր խորին շնորհակալութիւն յայտնելով դուրս
կելնի Դուարցովի պալատէն, երկրորդ օր կառա-
վարութեան հալածանք սկսուեց Հնչակեանների,
Սօցիալ—Դէմօկրատների և չեզոք ժողովուրդի
դէմ, իսկ Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս յայտա-
բարում էր Հայ ժողովրդին, եթէ կուգէք կա-
ռավարութեան հալածանքներից ազատուիլ և ձեր
գէնքերը կորուստ չ'տալ, պէտք է որ մտնէք Դաշ-
նակցութեան շարքերի մէջ ու պիտի կրէք ձեր
կուրծքերի վրայ զինանշան այդ օրինական միջոց-
ներով էր Դաշնակցութիւն իր պրօպագանտան մը-
ղում հայ ժողովրդի զանազան խաւերի մէջ։ Այդ
տեղից սկսեալ դարձեալ դաշնակցութիւնը իր ին-
կած վարկը բարձրացրեց ժողովուրդի առաջ, դը-
րամական աղբիւրի ակերը դարձեալ սկսեց հոսիլ
առատօրէն, բայց երկուր ժամանակ չի կրցան վա-
յելել այդ իշխանական կեանքը, Շէֆերը իրենց
գինովցած դրութեան վայրկեաններուն այլևս կոյ-
ցըրին իրենց չունեցած տաղանդը, ու կամաց կա-
մաց դէպի խորխորատ կառաջնորդուէին, նաև ի-
րենց հետ կը տանէին հայ ժողովուրդին, հէնց այդ

մումէնտից սկսեալ դաշնակցութիւնը կատարեալ մի ոճրագործութեան և աւազակային բոյն դարձաւ հայ ժողովրդի ծոցին մէջ, ու սկսեց ինչ որ նուիրական էր ջարդել փշրել քար ու քանդ ընել եթէ իրեն գիմադրող մ'էլ լինէր մատնիչ անուան տակ տեռօրի կ'ենթարկէր, վերջապէս այլևս անտանելի էր դարձել կեանքը կովկասի մեջ, նամանաւանդ կարգ մը մարդկանց համար որոնք որ գիտէին վատ յատկութիւն ունեցողներ զործունէութիւնը քըննադատել։ Այդ տագնապալի վայրկեաններուն վերայ հասաւ նաև Ջարդանդի սպանութիւն Ղարսի մէջ, ահագին թշնամական խրամատ մ'էր բացուած երկու կուսակցութեանց մէջ այդ սպանութեան առթիւ։ Ջարդանդի ընկերները զայրոյթով լեցուած էին, վրէժառութեան ոգին էր թագաւորում ներանց վրայ, իսկ ժողովուրդը կ'ողորար քաջասիրտ հերոսի սարսափեցիկ մահուան առթիւ։ Հնչակեաններ երկու մասի էին բաժնուած, մի մաս կուզէր որ Ջարդանդի վրէժ լուծէր, իսկ միւսը հակառակ էր եղբայրասպանութեան չրջանը ստեղծելու, Հնչակեան Գործ Յանձնախումբը համոզուեցաւ որ չի պիտի կադողանայ բորբոքուած սրտերը մարեցնելու, դիմում արեցին կեդր. վարչութեան կիդրոնական վարչութիւնը մի ներքին չրջաբերականով եղբայրասիրական յորդորներ կուղղէ Մասնաձեւերին։ Դարձեալ անցօր եղաւ բորբոքուած կայծերը մարեցնելու, հագիւ թէ ժողովուրդ մի քիչ հանգիստ չունչ քաշեց, դարձեալ Դաշն. կոմիտէի կողմից տեռօրի ենթարկուեցաւ մի գինուոր

երևանի մէջ, հին վրէժի կայծերը սկսեցին բորբոքուել, Զարգանդի ընկերներ կրակ էին կտրած, Կովկասի Հնչ. Գործ. Մարմինն այլևս անկարելի եղաւ ահաւոր վտանգների առաջն առնելու. Դաշնակց. տղաքները յաղթանակի խրախճանութեան մէջն էին ողողում, իսկ Զարգանդի ընկերները վրէժ լուծելու էին պատրաստում, վտանգ մեծ էր իր բազմակողմանի չարիքներով ու տեսարաններով, Դեռ չանցած մի ամիս Ալեքսանդրապոլի մէջ մոխիրի տակ թաղուած կայծերը բռնկեցան, Զարգանդի ընկերներից Աղճօն և երկուք էլ ուրիշ Թիֆլիսից կը մեկնին Ալեքսանդրապոլ այդ տեւորի հրաման արձակողներին սպանելու մտքով, հասնելուն պէս կռիւը կ'սկսի Դաշնակցականներից կ'սպաննուի 7 հոգի իսկ Հնչակեաններից այդ գնացողները:

Երկու կողմից էլ, այդ միջոցին յուզում սոսկալի սուր կերպարանք ստացաւ, փոխանակ այդ յուզումների կամ այդ թշնամութիւնների առաջն առնելու, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ալեքսանդրապոլի կեդր. Կօմիտէն եկաւ քարիւղ ածելու բորբոքուած սրտերու վրայ իր ապուշ թռուցիկներով որի բովանդակութիւնն հետեւեալն է: «Տաճկահայ գաղթականութիւնն պղտորեց Կովկասահայ մթնոլորտ, որ տեղ որ հանդիպելիս լինէք այդ սրիկայ տաճկահայերին, հալածեցէք, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ մի առնէք»: Հէնց այդ թռուցիկի հիման վրայ, Ալեքսանդրապոլի մէջ վայրագ դաշնակցականները յարձակեցան ջարդ ու փշուր արեցին մի քանի տուն գաղթականներին, չորս հատ պատանի-

ներ իրենց վայրագ դաշնակցներով յօշոտեցին և դիակները աղբի տակառների մէջ ածեցին, կուսակցական կռիւը իր դոյն բոլորովին փոխեց, գաղթականները յուսահատուած ամէն կողմերէ հալածանքներ էին կրում: Այդ գործունէութեան հանդէպ տաճկաստանցի դաշնակցականներ սկսեցին բողոքել Արևելեան Պիւրօի հայահալած ընթացքին դէմ, բայց Պիւրօն միշտ լռելեայն կանցկացնէր, հետզհետէ բողոքը սուր կ'երպարանք ստացաւ Տաճկահայերի մէջ, կային նաև ձայնակցողները կովկասահայերից էլ, թռուցիկը ոճիրների և հակառակուածութիւնների արմատն եղաւ, երկու տարբեր երկրացիների և սակայն մէկ ազգի զաւակների մէջ դեռ այդ խայտառակ ու դիտումաւոր թռուցիկի վատ պրովակատօրութիւնից չազատուած ժողովուրդ, վրայ հասաւ Կովկասի պատմական արիւնոտ նախագիծը, ոճիրների պակասը լրացնելու համար, երբ այդ խայտառակ անունը հրապարակ իջաւ, իր արիւնսաներկ այլանդակ դէմքով հայրենասէր ժողովուրդի հոգեկան աշխարհը ուժգնօրէն ցնցուեց, բողոքողները սկսեցին իրենց շարքերը խտացնել կռուելու համար վիժուած նախագծի չարիքների դէմ:

Այն նախագիծը, որ Արևելեան Պիւրօի կախարհական ոգւոյ և Եղիշէ Թօփչեանի գրչից էր ծրնուէր առած, հազիւ թէ մի քանի ամիս էր անցած նախագծի լոյս աշխարհ գալուց, ինչ որ նըւիրական ու պաշտելի էր հայ ժողովրդի համար, ուզեց քանդել և աւերել և անապատի մը վերա-

ծել, ինչ որ Պիւրօի փափաքն էր արդէն որովհետեւ պարոն նախագծականները իրենց գոյութեան իրաւունքը միայն կը փնտռէին հայ ազգի քայքայման դրութեան մէջ: 1905էն մինչև 1906ը Դաշնակցութեան Շէֆեր յանկարծ կղերական հովեր առան և իրենց քիթերը խոթեցին վանքապատկան ու եկեղեցապատկան կալուածների մէջ, դրան ապացոյց է Ս. Էջմիածնի հովերի և կալուածների խնդիրը, նոյն թուականին էր, Եղիշէ Թովչեան և իր արքանեակները ուղեցին Էջմիածնի հնադարէ մնացած միակ Ազգ. սեփականութիւն հովերը բաժանել թուրք գիւղերի վրայ, առարկելով թէ վանքը ի՞նչ անէ հող, աւելի լաւ չլինիր որ թուրք գիւղացիները նրանից օգտուին կամ գիւղացիների սեփականութիւն դառնայ, այդ ասելով կուգէին հասկացնել Ռուս կառավարութեան թէ՛ մենք որ մեր չունեցած տեղից կ'տանք, իսկ կառավարութիւն իր միլիոնաւոր տիսիատիներից ինչո՞ւ չի ուզում որ ժողովուրդը օգտուի, բայց Սարգիս Եպիսկոպոս տեսնելով որ այդ խելքի աղքատներ և նուիրականութիւն պղծողներ կուգեն միակ ազգի սեփականութիւն մնացած կալուածներն ալ ըստ իրենց քմահաճոյքին բաժնել սրանց կամ նրանց, յիշեալ Եպիսկոպոսը դիմեց կառավարութեան և նրա աջակցութիւն խնդրեց, որպէսզի բռնի ուժով վանքէն դուրս վաճառէ այդ ազգադասներին և կառավարութիւնը մտրակների հարուածների տակ սրբաւայրէն դուրս վանեց կղերամիտ դաշնակցական Շէֆերին, երբոր ժողովուրդը լսեց աւելի զայրոյթ

ստացաւ հանդէպ Դաշնակցութեան, հէնց այդ վայրկեաններից սկսեալ կազմակերպուած դաշնակցական գիւղերը սկսեցին կազմալուծուել, իսկ Դաշնակցութիւն որպէսզի իր վաղեմի իշխանութիւնը կարողանար պահպանել դիմեց ամենահեշտ միջոցին այն էր բռնի ուժով սկսեց տեւորական սարսաղադեցիկ վախի տակ ժողովուրդին խոնարհեցնել իր կամքին, բայց ամբողջ ջանքեր ու ճիգեր ապարդիւն անցան, թէ և բազմաթիւ տեւորներ կատարուեցան բայց այսու ամենայնիւ ժողովուրդը չ'ընկճուեցաւ, և վախի տակ չ'ենթարկուեց, տեւորը հետեւեալ անձերու վրայ կատարուած և յաջող անցած է՝

Ղարսի մէջ՝ Միսաք և Մխիկ, մին Պուլանլիցի իսկ միւս Խնուցի.

Փէրկէթ գիւղի մէջ՝ Մէկ քահանայ.

Թիֆլիսի մէջ՝ Ալեքսանդրապոլցի Լիպօն. Լօրեցի Սանարօն և հայ հարուստներէն յայտնի Դաւիթով.

Նուխուայ շրջանի մէջ՝ Երեք մարդ ծառէն կախելէ վերջ խեղդուած դիակները համաղաղրով ծածկած էին.

Երևանի մէջ՝ Երկուս մին բնիկ իսկ միւսը Ապարանցի, անունն է Օհանէս.

Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ մէկ Պուլանլիցի Շէխաղուպ գիւղէն.

Քիւրէկ-Տէրէի մէջ՝ Կօփեցի Մօսօն.

Պաթումի մէջ՝ Շուլավէրցի Միսաք.

Նախուայ շրջանի մէջ յիշեալ երեք անցերը ա-

մուսնացած և միևնույն ժամանակ իւրաքանչիւրը 4—5 զաւակների տէր էին, դրանց մահուան վճիռը տուող Բագուի Կեդր. Կօմիտէն էր իսկ գործադրողը Ալեքսանդրապօլսեցի Նիքօլն էր, Դաշնակցութեան Նախուայ շրջանի շրջուն գործիչ: Երբոր բողոքողներ տեսան Կովկասի մէջ մեծ թիւ կը կադմեն, և չունին իրենց մէջ փորձառու առաջնորդներ, կը դիմեն Խմբապետ Միհրանին և Ղարապաղցի մօրուք Արսէնի, որպէսզի յիշեալներ մի որոշուողութիւն տան իրենց անկերպարան վիճակին իսկ Արսէն և Միհրան այդ հրաւերին արձագանգ տուեցին, և եղան բողոքողների առաջնորդողներ: Դաշնակցութիւնը ոչ թէ միայն երկու մասի էր բաժանուած այդ տագնապալի մոմէնտներուն ապա չորս, իւրաքանչիւրը տարբեր տարբեր ուղղութիւնով, որոնք հետեւեալներն են՝

1.— Միհրանականներ կը բաղկանային 7000 անձերից	
2.— Օրինական բողոքողներ	4000 »
3.— Ազատականներ	» 6000 »
4.— Պիւրօրականներ	» 2000 »

ԾԱՆՈԹ.— Օրինական բողոքողներ կոչուելուն բուն պատճառ այն էր որ պիտի մնային կաղմալուծեալ վիճակի մէջ մինչև 4րդ Ընդհ. Պատգ. Ժողովի ելքին, Այոն կամ Ոչը լսելու համար:

Անջատականները կը բողոքէին կատարուած և կատարուելիք ոճիրների դէմ, միևնույն ժամանակ առարկում էին թէ՛ մեզ համար այլևս նախատինք է մնալ Դաշնակցութեան անուան տակ, վասնզի այդ անուան տակ զեկավարող Շէֆերը այնպիսի

ոճիրներ գործեցին որ նոյնիսկ Կարմիր Գազան մըտքովը չէր անցկացնել այդ տեսակ սխիթմաթիք ոճրագործութիւնները, և գացին միացան Ռուս Սօցիալիստների.

Ալեքսանդրապօլի Կեդր. Կօմիտէն այն դրամաշորթ խմբակն է որ Պաղտատովի տղան առևանգելով 40.000 ռուպլի փրկանք ստացաւ:

Արեւելեան Պիւրօն սպառնական միջոցներով 40.000 ռուպլի Գէորգովից շորթելուց յետոյ դիակը Թիֆլիսի փողոցների մէջ թողեցին արիւնթաթախ, նոյն պիւրօն նաև Դաւիթովից 20.000 ռուպլի պաշանջած էր, մերժում ստանալուն համար երկրորդ օր Դաշնակցութեան Տեւօրի գնդակների զոհ գընաց, որը իր ետև թողեց մօտ 40 տաճկաձայ որբեր զորս իր ծախսով կը պատսպարէր ու կը դաստիարակէր:

Տ. Թ. Հ.

1910 Դեկտ. 25, Թիֆլիզ.

Մ Ի Հ Ր Ա Ն

Ռոստով քաղաքին մօտ, չոգեկառքի վակօնի մը մէջ սպաննուեր է Միհրան եղբայր Յաբեթ վարդերեսեանի՝ որ կարինի մէջ կախաղան հանուեցաւ եղիշէ Թօփճեանը սպաննած ըլլալուն համար:

(Թերթերը)

Միհրանի՛ն գլուխն ալ կերեր են վերջապէ՛ս:

Թրքաշայ մամուլին ազգային Թափթփուքներու սիւնակին մէջ քանի մը տողեր այս լուրը կ'արձանագրեն, և բիւրաւոր տարտամ ու անտարբեր նայուածքներ զայն պիտի կարգան ու անցնին, առանց բռնեցուն մէջէն ընդնշմարելու ահաւոր ու արիւնոտ տռամը, որուն վերջաբանը կ'ըլլայ ահա՛ Ռոստովի կայարանին սպանութիւնը:

Երանի՛ անոնց որ այսպէս ու այս չափով միայն պիտի շահագորգուին Միհրանի սպանութեամբը: Անոնց համար դեռ խորհուրդին քօղերն ու վարագոյրները չեն պատռած ինկած հայկական կեանքի երէկին ու այսօրուան միջև, ու վաղը տակաւին անուշ ու սփոփիչ պատրանքներ վերապահած է անոնց . . . Երանի՛ իրենց:

Բայց ուրիշները կան, անասնական անգիտակցութեան մը ու վկիանէն ընկլուզուած նորակոյ շարքերը, որոնց տխուր շնականութեամբ մը «գիտակից» անունը կուտան, և որոնք աչքերնին մեծ մեծ բացած՝ յաղթանակի աւետիսի մը պէս պիտի ծըծեն, պիտի խմեն Միհրանի սպանման լուրը, անով

պահ մը պիտի խանդավառուին, գինովան, Թոթուերտին հեշտագալար:

Տռամին սկզբնաւորութեան և անոր եղերաչուք երկունքին անտեղեակ՝ այդ աղուոր, կարիճ «տըղերք»ը անխառն զմայլանքով մը պիտի հրճուին արիւնազանգ այս վախճանին հանդէպ, տկանջ տալով խապոտ ու դաժան ձայներու, որոնք պիտի ըսեն իրենց.

— Դաշնակցութեան պատուհասէն մարդ չի՛ վրիպիր, տեսէ՛ք մատնիչը, տեսէ՛ք դաւաճանը, տեսէ՛ք ռուս գաղտնի ոստիկանութեան վարձկան լրտեսը, որ տարիներէ ի վեր խոյս կուտար մեր անողոք Նեմեսիսին առջևէն, բայց ահա կ'իյնայ շանսատակ . . .

Միհրա՛ն . . .

Պաղ սարսուռի մը պէս չէ՞ այս անունը որ մահուան մէջէն կուգայ ու զօղանջի տխրակայլակ չեշտով մը կը հնչէ բոլոր անոնց որ արտասահմանի հեռաւոր հանգրուաններէն վերադարձած՝ հայրենի հողին տառապագին սահմաններէն անբաժան ժողովուրդին ծոցին մէջ կը լսեն երկու տարիէ ի վեր ամբողջ զգուանքն ու արհաւիրքը իրենց երէկուան տեսածներուն ու ապրածներուն . . . Սոստովանութեան ամօթը, թէ կուտակուած մեղքին խղճի խայթը, որ կը փակէ, կը կղպէ իրենց շրթունքը:

Միհրա՛ն . . .

Խորհրդանշակա՛ն անուն, որ կը համադրէ ու կը թելադրէ ամենէն խուժդուժ ժէսթերն ու ամենէն քստմնելի ծամածռումները հայ կայէնութեան:

Միհրա՛ն . . .

Ահռելի՛ ոգեկոչում եղբայրասպան եղբունին չարաչուք ու շղթայաշար դրուագներու, Դաշնակցութեան, յեղափոխասպա՛ն ալ Դաշնակցութեան պանծացուցած, փառաբանած «Խմբապետ»ը, որ օր մը իր շէֆերուն դէմ ըմբոստացած ըլլալուն համար՝ իբրեւ դաւադիր, խաչագող, գեղծարար, չանթափշտ տէ՛ռ օրի կը դատապարտուի վայրենօրէն հետապնդուած երէի մը պէս կովկասի մէկ ծայրէն միւսը կը քաշկռտուի՝ յատկապէս իրեն համար սպառազէն խումբերու դաշակներուն և գընդակներուն առջևէն . . .

Եւ զարհուրելի տուամը կը սկսի, — տենդագին ու ոգեսպառ մարտնչում, որուն ընթացքին՝ հալածող ու հալածուող յաճախ կը չփոթուին իրարու հետ, և որ վատագոյն դաւերու և հերոսական կռիւներու քստմնելի կուտակում մը կը դառնայ:

Տեղ մը՝ Միհրան իր սիրելագոյն ընկերները վրայ կուտայ, և ինք կրկնապէս խոցուած. հագիւ կը ճողոպրի: Ուրիշ տեղ մը՝ Եալթայի բառքին մէջ, իր տասնեւչորս տարեկան քեռորդին, փոքրիկ անմեղուկ Գրիստափորը բզիկ բզիկ կը յօշոտեն՝ գինքը փախուցած ըլլալու դառնութիւնը ամօքելու և անպատճառ իրմէ բան մը սպաննած ըլլալու մոլուցքը կշտացնելու համար: Եւ շատ հեղ ալ ինք կը հարկադրուի զարնել հերուան «Ազատամարտ»ի իր ընկերները, որոնք կուսակցամուկ կիրքերով խելայեղ՝ իբր դահիճ կը ծառանային իրեն դէմ . . . Յետոյ կ'երթայ կը թխմուի Մէտէիսի մուծ գրկին մէջ, ինք՝ ազատութեան մարտիկ, բանտին ազա-

տախեղդ պատերուն մէջ իր փրկութիւնը . . . Ու հող, դադար մը, անձկութիւնով, դառնութեամբ կսկիծով ու կատաղութեամբ ակաղճուն լուռութիւն մը, զոր դարձեալ կը վրդովեն դուրսէն՝ չի յագեցած վրէժխնդրութեան մոլեգին կանչերն ու իրեն տեղ ինկած, իրեն համար նահատակուած նորանոր զոհերու հռգիւնները:

Եւ եթէ իրօ՛ք այս հալածական, այս ամէն վայրկեան մութին մէջ դարանակալ դաշոյններու և գնդակներու արհաւիրքէն խելայեղած եղկելին գերագոյն յուսահատութեան մը նուաճներուն մէջ, մարդկօրէն բնական վատութեան մը կը տարուի անձնապաշտպանութեան սիրոյն միայն. և կ'երթայ կը դաշնակցի ոստիկանութեան հետ — ինչպէս իր հալածիչները կ'ըսեն — ո՛րքան արդարութիւն կ'ըլլայ ատոր համար «մատնիչ»ի պիտակ մը կցել իր անունին: Եթէ նոյն իսկ մատնիչ մըն ալ եղած ըլլար այս տարաբաղդ մարդը՝ որ իր հերոսական գործունէութեամբ լաւագոյն բաղդի մը արժանի էր, գոնէ Դաշնակցութիւնը պիտի չի կրնար այդ խարանիչ ածականը նետել անոր ճակտին, — ինք որ երախտաւոր հերոսի մը առջև միայն մատնութեան ճամբան բաց թողած էր: Միհրան՝ մատնիչ Դաշնակցութեան զոհն է նորէն:

Որովհետեւ, իր անվեհեր քաջութեամբ, իր անձին, իր հանգիստին, իրեններուն կարօտին ու սիրոյն իսկ զոհողութեամբ գերագոյն առաքինութեան բարձրանալ կրցած կտրիճ հերոսի մը համար պըղտիկ տանջանք չէ մինչև ստորնագոյն մատնութիւն իյնալը: Այն օրը որ հերոսէ մը մատնիչ դարձու-

ցած էր Միհրանը, այն օրը արդէն յաղթանակած էր Դաշնակցութիւնը, Բայց ի՞նչ յաղթութիւն...

Ու տուած կը շարունակուի յամառօրէն անագորոյն ճակատագրականութեամբ, նոր զոհեր կը լանելով, նոր օճախներ քանդելով, նոր արիւն նոր սուգ սփռելով:

Մեռելները նորէն կը թաղուին, կեանքը դարձեալ իր անկարեկիր թաւալումին մէջ, արիւններն ու ողջակէզները կը սիրէ, վիթխարի դէպքեր կուգան կ'անցնին Հայութեան գլխէն, մեր ճամբաներըն ու հորիզոնները կը փոխուին, կը յեղաշրջուին դէպի առաջ քաշկռտուած ատեննիս ետ դառնալ կ'ստիպուինք, վերջապէս անակնկալ ազատագրութեան մը արշալոյսը կը բացուի՝ գերագոյն մոռացումի և ներողութեան հրաւերով մը գրկաբաց, հայրենի գեհեհներն մէջ դահիճներն ու զոհերը կը գիրկընդխառնուին յաւիտեական եղբայրութեան, աննկատ մոռացման երգումներով, բայց Դաշնակցութեան վրէժը — Հայու խմորէ մը — չի՛ մարիր...

Տակաւին տարին չանցած, մէկէն ուրիշ անուն մը, արիւնի մէջէն ժայթքելով, նորէն Միհրանը կը յիշեցնէ.

Յարե՛թ...

Միհրանն է որ կը շարունակուի Յարեթին մէջ ու չի վերջանար:

Եւ անմիջապէս վերջ ուրիշ անուն մը, որ դարձեալ արիւնի մէջէն կը ժայթքէ, որ դարձեալ Միհրանը կը յիշեցնէ.

Թօփճեա՛ն...

Միշտ նոյն ահաւոր տուամը, միշտ նոյն անքուն

վրիժառութիւնը որ խղճի ամէն զգացումէ պարպուած միւսնոյն շիւ դատաւորներուն հետ Մայր երկիր կը փոխադրուի: Յարե՛թը զոր կուգեն զարնել, քիչ մը Միհրանն է որ անպատճառ պէտք է իյնայ, պէտք է տախտապարի: Բայց Յարե՛թ չ'իյնար. քաջամարտիկ և անվախ հերոս՝ որ հէքեաթունակ սարսափ մը սփռած էր դժուարին ու անհաւասար մարտնչումներու ընթացքին, որ հարիւր հոգիի եռանդով, հարիւր հոգիի անձնագոհութեամբ նուիրուած էր հայ ազատագրութեան դատին, ինք իր ձեռքով կը մաքրէ ո՛չ այնքան իր սեփական արիւնին, որքան անմեղ ու անգիտակ Քրիստափորին, այդ մանկատի նահատակին արիւնին հաշիւը:

Եւ այն Դաշնակցութիւնը որ Միհրանը նշաւակութեան սիւնին գամած էր անձնապաշտպանութեան սիրոյն ոստիկանութեան ձեռք մեկնած ըլլալուն համար, ինք իսկ կը նոյնանայ ոստիկանութեան հետ, անոր կը խառնուի, անոր կ'առաջնորդէ, առասպելային հետապնդման մը մէջ, գիւղէ գիւղ, սարէ սար, թաւուտքէ թաւուտք հալածելով ու վերջապէս ճիրանելով դժնդակ ճակատագրի մը այդ դժբաղդ լծկանը, զոր բռնաբար եղբայրասպան մը ըրած էին, ինչպէս մատնիչ մը ըրած էին Միհրանը, և անկէ առաջ ալ Դաւօն...

Յարե՛թ...

Ոճրագար կուսակցութեան ի՛նչ տխուր ու մորմոքիչ դրուագներ կը բերէ մեր միտքը այն անունը: Ռուսական կախաղաններու արհաւիրքին դէմ ծառացող Դաշնակցութիւնը, որ իր ձեռքով ոճրագործ դարձած հայ հերոսը նորէն իր ձեռքով կա-

խաղան կը հանէ . արիւնի խրախճանքը զոր կոյր՝
միայն գործուած ոճիրը տեսնող և անոր ծնունդ
տուող զարհուրագին պայմաններուն անգիտակ տը-
ղերքը կը սարքեն վրիժառութեան այդ մահաՀոտ
սիւնին առջև դիւային պարը՝ զոր յափրացած ատե-
լութիւնը՝ օճի պէս պաղ ու թունալից՝ կը բոլորէ
այդ ամօթալի բազինին շուրջը . և վերջապէս չի
լսուած , չըլլալիք վատութիւնը որ այդ անանուն
արդարութեան պատրուակին դիակը կը քաշքշէ
աղբակոյտներու մէջ , բորենիի մեռելատենչ ախոր-
ժակով մը , և տիղմի ու կղկղանքի մէջ կը թաղէ
մարմին մը՝ որ բազմիցս դիւցազնօրէն արժանի
դարձած էր արտասուաթուրմ ծաղիկներով ողողուն
դազադի մը մէջ ազգովին ուսամբարձ տարուելու :
Եւ հիմա վերջին արարուածը , կամ աւելի ճիշ-
դը՝ նոր արարուած մըն ալ ,

— Միհրա՛նը . . .

Որովհետեւ ոչինչ կը յուսադրէ թէ իրենց ամ-
բողջ շարքերուն մէջ համատարած , և անդադար ,
ոգեին , հեւասպառօրէն հրահրուած եղբայրաս-
պանութեան մոլուցքը՝ իր բովանդակ թոյնը թա-
փած , հատուցած է Ռոստովի կայարանին մէջ , Միհ-
րանի կուրծքը ծակող գնդակին հետ : Յարեթ իգ-
միրը ունեցաւ իրեն յաջորդ , իգմիր՝ Վանը , Վանէն
վերջ Միհրանն է , և Միհրանէն վերջ . . . անդունդական
վաղը , քստմնելի զարհուրագին , սպառնալից . . .
Ահա թէ ի՞նչ կ'ըսէ Միհրանին հեռաւոր դի-
ակը . . .

Ս. ՊԱՐԹԵԻԵԱՆ
Ա. ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0196419

3_n.